

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

КАСЬЯН ВАЛЕНТИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

Допускається до захисту:
завідувач кафедри всесвітньої
історії та археології,
д.і.н., професор

Литвиненко Р.О.
« ____ » _____ 2023 р.

**СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СКОТАРСЬКИХ ПЛЕМЕН БРОНЗОВОГО
ВІКУ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Спеціальність 032. Історія та археологія

Магістерська робота

Науковий керівник:
Литвиненко Р.О., в.о. завідувача кафедри
всесвітньої історії та археології,
д.і.н., професор

Оцінка: ____ / ____ / ____
(бали/за шкалою ЕCTS/за
національною шкалою)

Голова ЕК:

Степанчук Ю. С., д. і.н, професор

(підпис)

Вінниця – 2023

АНОТАЦІЯ

Касьян В.О. Соціальний розвиток скотарських племен бронзового віку півдня Східної Європи. Спеціальність 032. Історія та археологія, ОП Історія та археологія. ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця, 2023.

У роботі проаналізовано соціальний розвиток племен бронзового віку, що локалізувалися на території Північного Причорномор'я від Дністра до Дону. Дослідження висвітлює наробітки вчених упродовж XX – початку XXI ст. на проблему соціальної диференціації ямної, катакомбних та бабинських культур, описує та узагальнює інтерпретації артефактів, принагідних для вивчення трансформації структур обраних скотарських племен. Дослідження базується на принципах узагальнення, повноти дослідження, а також принципів аніматизації, комплексності, різнобічності, структурності. Окрім загальнонаукових методів, застосовані історико-генетичний, метод класифікації поховань за обрядово-інвентарними критеріями, формалізований метод, заснований на виявленні комплексів пов'язаних ознак у групі, а також за допомогою загальнонаукових методів.

Ключові слова: Південь Східної Європи, бронзовий вік, скотарські племена, соціальний розвиток.

73 с., 14 іл.

Бібліограф.: 117 найм.

Kasian V. O. Social development of the Bronze Age pastoral tribes of the southern part Eastern Europe. Specialty 032 «History and Archeology», EP «History and Archeology». Vasyl' Stus DonNU, Vinnytsia, 2023.

The work analyzes the social development of the Bronze Age tribes that were localized in the territory of the Northern Black Sea coast from the Dniester to the Don. The study highlights the achievements of scientists during the 20th and early

21st centuries. on the problem of social differentiation of Yamna, Catacomb and Babyne cultures, describes and summarizes the interpretations of artifacts suitable for studying the transformation of the structures of selected pastoral tribes. The research is based on the principles of generalization, comprehensiveness of research, as well as the principles of animation, complexity, diversity, and structurality. In addition to general scientific methods, the historical-genetic method, the method of classification of burials according to ritual-inventory criteria, a formalized method based on the identification of complexes of related features in a group, as well as using general scientific methods, are applied.

Keywords: The South of Eastern Europe, the Bronze Age, pastoral tribes, social development.

73 p., 14 il.

Bibliography: 117 items.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Стан вивчення проблеми	11
1.2. Характеристика джерел	20
1.3. Методологічні засади дослідження.....	21
РОЗДІЛ 2. ОБРЯДОВО-ІНВЕНТАРНІ КРИТЕРІЇ СОЦІАЛЬНОГО РАНЖУВАННЯ В КУЛЬТУРАХ БРОНЗОВОГО ВІКУ.....	23
2.1. Ямна культурна область	25
2.2. Катакомбні культури	37
2.3. Культурне коло Бабине	45
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ СКОТАРІВ БРОНЗОВОГО ВІКУ.....	52
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	74
ДОДАТКИ	87

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Скорочення	Пояснення
БК	Бабинська культура
ВДБК	Волго-донська бабинська культура
ВРХ	Велика рогата худоба
ДДБК	Дніпро-донська бабинська культура
ДДКК	Донецько-донська катакомбна культура
ДПБК	Дніпро-прутська бабинська культура
ДРХ	Дрібна рогата худоба
ІКК	Інгульська катакомбна культура
КБК	Культура багатоваликової кераміки
КІО	Культурно-історична область
КК	Культурне коло
ККБ	Культурне коло Бабинне
КС	Катакомбна спільнота
ТЗ	Транспортний засіб

ДЕКЛАРАЦІЇ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ

Касьян Валентина Олександрівна

Прізвище, ім'я, по батькові

Факультет історії та міжнародних

Відносин

Факультет

032. Історія і археологія

Шифр і назва спеціальності

Публічна історія

Освітня програма

Декларація

Усвідомлюючи свою відповідальність за надання неправдивої інформації стверджую, що подана магістерська робота на тему:

«Соціальний розвиток скотарських племен бронзового віку півдня Східної Європи» є написаною мною особисто.

Одночасно заявляю, що ця робота:

- не передавалась іншим особам і подається до захисту вперше;
- не порушує авторських і суміжних прав, закріплених статтями 21–25 Закону України «Про авторське право та суміжні права»;
- не отримувалась іншими особами, а також дані та інформація не отримувались у недозволений спосіб.

Я усвідомлюю, що у разі порушення цього порядку моя магістерська робота буде відхилена без права її захисту або під час захисту за неї буде поставлена оцінка «незадовільно».

Дата і підпис студента

ВСТУП

Актуальність теми. Розуміння цілісної картини розвитку людства не можливе без вивчення бронзового віку, особливе місце в якому займають племена, що мешкали на території Півдня Європи і які посідають чільне місце в індоєвропейській проблематиці. Аналіз генетичного матеріалу, розширення джерельної бази та перегляд застарілих концепцій щодо ролі епохи бронзи у світовій історії, змушують дослідників по новому подивитися на розвиток соціальних інститутів архаїчних суспільств. Більш того, на сьогодні ще не існує усталеного концепту, який стосувався б розвитку соціальних інститутів в межах племен бронзового віку.

Авторка кваліфікаційної роботи, шляхом аналізу обрядово-інвентарних критеріїв, етнографічних та крос-культурних порівнянь, представляє своє бачення процесів еволюції соціальних систем в обраних хронологічних рамках, і, тим самим, долучається до актуалізації обраного напрямку в українській історичній науці.

Об'єкт наукового дослідження. Ямна культурно-історична область, Інгульська катакомбна культура, Донецько-донська катакомбна культура, Дніпро-донецька бабинська культура, Дніпро-прутська бабинська культура, що локалізувалися на півдні Східної Європи.

Предмет наукового дослідження. Соціальний світ скотарських племен бронзового віку на території півдня Східної Європи часів ранньої, середньої та початку пізньої бронзи.

Мета наукового дослідження. Простежити зміни в соціальному устрої скотарських племен протягом доби ранньої – пізньої бронзи на території півдня Східної Європи.

Завдання дослідження.

1. визначити ступінь дослідженості проблеми;

2. оцінити потенціал джерел для досягнення мети;
3. на основі опрацьованої літератури виокремити корпус необхідних для дослідження джерел;
4. через узагальнення обрядово-інвентарних характеристик поховань виявити критерії для встановлення соціальних статусів;
5. шляхом етнографічних, крос-культурних порівнянь інтерпретувати археологічні данні, згідно соціоархеологічних підходів;
6. узагальнити отримані результати.

Хронологічні рамки роботи. Від XXXIII ст. до Р. Х до XVIII ст. до Р.Х, що співпадає з добою ранньої та початку пізньої бронзи.

Територіальні межі дослідження. Південь Східної Європи, від басейну р. Прут до басейну р. Дон.

Наукова новизна дослідження. Вперше на основі узагальнень багаторічних наробіток та аналізу археологічних матеріалів з залученням етнографічних та крос-культурних порівнянь, простежуються еволюція соціальної диференціації одразу декількох взаємопов'язаних племен бронзового віку, що в різний час займали одну й ту саму територію.

Науково-практична значущість дослідження. Значущість дослідження полягає в тому, що ті положення та висновки, які викладені в кваліфікаційній роботі, можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях, пов'язаних з розробкою даної проблематики. Припущення та аналогії, наведені в роботі, можуть бути перевіреними, прийнятими або відкинутими, що значно збагатить не тільки історіографічну базу питання, а підвищить інтерес молодого покоління науковців до нього.

Апробація результатів дослідження. Результати наукового пошуку були викладені у двох статтях, тезах конференції.

1. Касьян В. О. Соціоархеологія скотарських племен Бронзового віку: історіографічний вимір. Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса. / Ред. кол. І.

А. Зайченко (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. Вип. 15. Т. 1. С. 25-30.

2. Касьян В.О. Статевікова диференціація ямної спільноти: історіографічний сюжет. Травневі студії: історія, міжнародні відносини: Збірка матеріалів V Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2023: історія та міжнародні відносини в інформаційному протистоянні». Вип. 8 / за ред. Ю. Т. Темірова. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023.
3. Касьян В. О. Соціальний світ катакомбних культур: історіографічний сюжет. Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса / Ред. кол. Хаджинов І. В. (голова) та ін. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. Вип.15. Том 2. №15. С. 40-44.

Авторка роботи долучилася до написання конкурсної наукової роботи для студентів вищих навчальних закладів 2022/2023 років за темою: «Соціоархеологічні аспекти в археології: діти Дніпро-донської бабинської культури». В результаті чого авторка посіла призове (I) місце на університетському етапі конкурсу.

Обґрунтування структури роботи, її загальний обсяг. Робота складається з трьох розділів та додатків, загальний обсяг складає 73 сторінки без урахування списку джерел й літератури та додатків. У першому розділі вміщено короткий історіографічний сюжет, що описує здобутки науковців, які займалися вивченням соціоархеологічної площини обраних культур бронзового віку; описано джерельну базу дослідження та методологію, на яких було побудовано кваліфікаційну роботу. У другому розділі було визначено місце поховального обряду в соціоархеологічних інтерпретаціях, описано обрядово-інвентарні критерії, які авторці роботи значущими для встановлення соціальної картини скотарських племен. У третьому розділі на основі

етнографічних та крос-культурних порівнянь, із залученням міфологічних сюжетів, було узагальнено інформацію про зміни, які відбувалися в соціальній градації культур з плином часу.

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан вивченості проблеми

Традиційно доба бронзи вважається часом, де війна рухала розвиток племен. На цю думку сильно повипливали ідеї американського науковця Л. Моргана. Ним була запропонована концепція «воєнної демократії», що оформилась, як перехідний етап політогенезу [42, 241-243]. За цією концепцією, розвиток праісторичних суспільств розумівся однолінійно та універсально: основним заняттям була війна, і розквіт військової могутності спричинив виділення чіфдому. Звісно в такому погляді є логіка, але його абсолютизація, повністю ігнорує вплив зовнішніх факторів, таких як міграції, крос-культурні, або торгові обміни, які, на думку сучасних дослідників грали у традиційних суспільствах набагато значущу роль.

Територія півдня східної Європи, яка здавна приваблювала історичні суспільства корисними копалинами, наявністю відносно великої кількості прісних річок та вигідним географічним положенням, демонструє цю особливість якнайкраще. Утворюючи контактну зону, південь Східної Європи дає таку кількість матеріалу, яка придатна для професійного дослідження проявів існування різноманітних культурних груп.

Вивчення цих слідів взаємодій та зіткнень між культурними групами на території сучасної України, актуалізувалося в російській імперії у ХІХ столітті, з розкопок скіфських курганів. На тлі підвищеного інтересу до могил з коштовностями, експедиторами-науковцями О. Спіциним, Д. Самоквасовим, М. Бранденбургом, О. Бобринським вперше були знайдені малоінвентарні поховання зі «скорченими забарвленими кістяками» [97, 118-120].

Трохи пізніше, у ХХ столітті, В. Гордцов класифікує ці кістяки згідно поховальної споруди, і виведе їх у три окремі культури – ямну, катакомбну та зрубну. Разом з вже відомим колегою М. Веселовським дослідникам вдалося виділити та припустили наявність у цих суспільствах певного рівня соціальної (В. Гордцов) та майнової (Н. Веселовський) диференціації [96, 188 -189].

Окремо, ямна культура почала привертати до себе особливу увагу вітчизняних та іноземних дослідників з 1960-х років. І хоча в цей час окремих досліджень соціальної площини не було, археологам вдалося оформити деякі гіпотези та розробити методологію дослідження археологічних пам'яток з метою їх подальшої інтерпретації для вивчення соціального поділу в межах культури. Так, М. Мерпет зазначав, що у представників ямної культури проявилася складна внутрішня структура (трьохранговий поділ суспільства), і наголошував, що скотарство було домінуючим господарством у племенах ямної культури [68, 45-50, 110-118].

О. Кузьміна аналізуючи найдавніші поховання з повозками, дійшла висновку, що вже у ямну епоху в суспільстві відбулася соціальна диференціація та виділилася родова знать [44, 70–80]. В основу цього переконання було покладено знахідки ряду поховань з повозками, біля яких подибувалися скіпетри із зображенням голови коня, що у свою чергу було інтерпретовано, як символи влади. Зіставляючи цю поховальну рису з індоіранськими, авторка припустила, що поряд з відчутною соціальною стратифікацією, майнової могло і не бути [44, 87].

У 1975 році В. Генінг з В. Борзуновим розробили методіку статистичних характеристик та порівняльного аналізу поховального обряду. Ця методіка, у ході подальшої розробки Н. Ричковим та М. Довженко, дозволила з'ясувати «соціально-диференційні» показники для курганів ранньої бронзи у межах басейну Інгульця з погляду трудових витрат за спорудження курганів [24, 4 - 10; 100, 118-120]. Пізніше думку про наявність у ямній культури декількох

суспільних прошарків поділили О. Синюк, М. Довженко, Н. Ричков, О. Шапошнікова, І. Ковальова, В. Циміданов, А. Файзулін, С. Іванова, тощо.

І. Ковальова, якій належать дослідження «соціальної та духовної культури» та, окремо, «світу дитинства» ямної спільноти, як і М. Мерпет, наголошувала на розвинутому патріархаті та соціально-родовій структурі [90, 30-43]. В. Циміданов та С. Іванова у 1993 доводили, що у ямній культурі найімовірніше була відсутня військова знать, але наявна родова [111, 24].

С. Іванова, провівши і опублікувавши у 2001 році вагоме дослідження, дійшла висновків, що в ямній спільноті певні соціальні функції могли передаватися у спадок, наголошувала дослідниця і на помітній статевовіковій диференціації досліджуваних пам'яток. Так, за її підрахунками, чоловіки займали у суспільстві панівне становище з раннього віку, а самі чоловічі поховання за кількістю та асортиментом приданого значно перевищували жіночі [24, 70].

У свою чергу, іноземний дослідник ямної КІО у межах Північного Причорномор'я, Д. Меллорі відстоював гіпотезу про визначну роль жінок у суспільстві: він побачив, що жіночий поховальний обряд визначається такою ж самою варіативністю та пишністю, як і чоловічий. Ці висновки А. Файзулін, авторитетний російський дослідник соціальної диференціації ямної КІО, називає вельми дискусивними [97, 120-127].

Виділяючи знаряддя праці та прикраси, як соціально-значущі маркери, він доходить висновку, що у курганах, ймовірно, ховали жінок та дітей, з високим спадковим чи набутим соціальним статусом. Д. Меллорі висловлював ідею, що у ямному суспільстві розмір курганної споруди міг відповідати віку померлого за принципом «що більше вік – тим більше курган». А. Файзулін, у свою чергу, відмічає подібну тенденцію на матеріалах жіночих поховань Волго-Уралля, пишучи про поховання жінок зрілого та похилого віку, трудові витрати на спорудження курганів яких порівняно з жінками молодого віку

більша, у таких похованнях зустрічаються предмети ритуального характеру – кістяні шпильки [99, 15-24].

Під час експедиції 1901 – 1907 років В. Городцову пощастило натрапити на поховання не менш цікавої культури, які він хронологічно відніс до доби середньої бронзи. У 30-х роках ХХ століття до розробки питань КС долучилися провідні археологи того часу Б. Латинін, Г. Підгаєцький, П. Риков, а також прихильник міграційної теорії походження катакомбників М. Артамонов і прихильниця автохтонної теорії О. Кривцова-Гракова.

М. Артамонов у роботі «Совместные погребения в курганах со скорченными и окрашенными костяками» [1, 108-126] підсумував, що племена, до якого ці кістяки належали, мали складну соціальну диференціацію. У спільних похованнях чоловіка та жінки катакомбної культури М. Артамонов бачив звичай умертвіння жінки, викликаний на початковій стадії розвитку патріархальних відносин неміцністю становища дружини в роді чоловіка [31, 40-44].

У 1955 року побачила світ монографія «Племена катакомбной культуры» Т. Попової, учениці О. Кривцової-Гракової, яка підбила підсумок півсторічного періоду дослідження цієї культури. Авторка не лише поділила катакомбну культуру на 6 локальних варіантів, а й припускала наявність у її носіїв майнової диференціації, тобто наявність бідних та багатих родин у межах одного племені. Посилаючись на праці Ф. Енгельса, археологиня писала і про зміну ролі жінки в суспільстві через привласнення худоби, за якою традиційно наглядали чоловіки: «... в кожному кургані цього часу, основним є чоловіче поховання – поховання голови патріархальної родини». Вельми вдалим є її міркування щодо інституту вождівства: «... якщо у минулу епоху ми бачимо, що вищим органом влади була рада старійшин, то наразі місце голови займає вождь» (переклад з російської наш – В. К.) [78, 158-164].

Л. Клейн, знаний дослідник катакомбної культури, у статті, випущеній з нагоди опублікування дисертаційної монографії С. Пустовалова, зазначав, що атрибутом влади у катакомбників могли виступати стріли, а не тільки булави або бойові сокири [37, 90-93].

У 70-тих та 80- роках ХХ століття зростає кількість новобудовних експедицій і досліджених ними пам'яток. Серед наукових кіл виникла дискусія про наявність в означених племенах ремесла (О. Шапошнікова) та форм, в яких існувало суспільство (С. Березанська, А. Нечитайло). У 1980 році І.М. Шарафутдінова припустила, що сокири-молоти були атрибутами шаманів [86, 18-26], у 1983 році І.Ф. Ковальова писала про престижні поховальні комплекси з сокирами-молотами для «видатних представників общинно-родового колективу». З інтересом сприймаються її висновки, що сокири, булави й набори зброї можна побачити у похованнях старійшин з менш вираженою функцією військового лідерства, але з більш вираженою статевовіковою градацією [31, 40-44].

Російський археолог В. Массон писав, що суспільні відносини (під якими ми розуміємо усю сукупність відносин соціальних – В. К.) впливають на формування ідеологічних уявлень, які, у свою чергу, впливають на формування поховальних ритуалів [65, 149-176; 33]. Тому, ймовірно, подібність і відмінність реманенту у катакомбних культурах впливала і на суспільні патерни поведінки.

У монографії 2005 року С. Пустовалов доходить висновку, що КС (у контексті взаємовідносин ямної та катакомбної культур) мала станово-кастовий характер, де представники ямної культури займали найнижчі позиції, а представники катакомбної – найвищі. У докторській дисертації (2015), С. Пустовалов провів, зокрема, соціальний аналіз інгульських та східнокатакомбних поховань та дійшов висновку, що інгульські поховання мають складніший, хоча і економічніший за східнокатакомбний поховальний ритуал [86, 360].

Він помітив, що в інгульських похованнях відмічається тенденція високого соціального стану значної частини жінок, подібна тенденція, щоправда з меншим відсотком, намічається і для східнокатакомбних поховань. Основою до таких висновків слугувала наявність зброї у жіночих похованнях та розмір шахт і камер, відповідно до чоловічих та дитячих. За результатами досліджень науковець зробив висновок, що катакомбники мали розгалужену соціальну стратифікацію. Дослідник наголошує на складному характері соціальної структури цього населення через наявність парних поховань із насильно вбитим одним небіжчиком [31, 40-44].

С. Санжаров у статті «О социальной структуре катакомбного общества восточной Украины (эпоха средней бронзы)» [88, 158-160] зробив акцент на племені та сукупності племен, як центральній одиниці організації суспільства, науковець наголошує на поєднанні в одній особі на верхньому рівні катакомбної соціальної ієрархії світських, військових та сакральних функцій. До символів влади С. Санжаров, як і С. Пустовалов, зараховує кам'яні сокири-молоти (орнаментовані, з бронзовими пластинами руків'я) та булави, в інгульській культурі – штрикала. Зазначає він і про високий соціальний статус померлого, у могилі якого було знайдено крем'яні наконечники стріл.

У свою чергу, дослідник А. Дубяга, провівши аналіз катакомбних поховань, дійшов висновку про відсутність високого соціального статусу воїнів-лучників у катакомбному суспільстві [17, 31-33]. Тут варто зазначити, що за основу аналізу було взято поховання з луками, а не з стрілами. Він дійшов висновку, що такий елемент як «булава» (який вчені здебільшого іменують владним атрибутом – В. К.) відсутній у дитячих похованнях зовсім [15, 55; 16, 11-12].

Історія вивчення культурного явища Бабіне достатньо молода у порівнянні з історією дослідження ямної чи катакомбної культур. Ним активно почали займатися лише з середини ХХ століття. Дискусійним питанням з самого початку було питання виділення цього феномену в окремішну культуру,

бо на початках вважалося, що це коло є локальним варіантом катакомбної культури. Велика заслуга у виділенні спільноти належить О. Добровольському [14] та С. Березанській, завдяки яким вона отримала назву культура багатоваликової кераміки [5].

Однак, з назвою КБК не погодились деякі науковці, зокрема С.Н. Братченко зауважив, що багатоваликова кераміка відома як у більш ранні, так і у більш пізні часи, тож така назва не підкреслює унікальності культури. Одним з «противників» назви КБК виступив і Р.О. Литвиненко. На сьогодні назва культурне коло Бабине, після гарячих дискусій, міцно закріпилася у вжитку, хоча історіографічна назва КБК трапляється також часто [55, 157-187; 59, 108-115].

У межах культури Бабине Р.О. Литвиненко виділив 2 культури – більш ранню дніпро-донську і пізнішу дніпро-прутську (з трьома локальними варіантами – дніпро-дністровським, дніпро-бузьким і дністровсько-прутським) [59, 121-122].

Невдовзі Р.О. Мимоход запропонував включити до культурного кола Бабине третю культуру – волго-донську – ВДБК. З розвитком вивчення поховань такого культурного феномена, у дослідників закономірно зростав інтерес і до духовної складової цього суспільства. Було виявлено, що могили й поховання є вкрай важливими для вивчення статево-вікової, а зокрема й соціальної диференціації бабинських племен [66, 100-119].

Коли ми говоримо про культурне коло Бабине, слід розуміти, що велика робота у межах соціального устрою зроблена саме в напрямку статево-вікового розподілу. Одним з перших на феномен розподілення за статтю та за віком у племенах бабинської культури звернув увагу В.В. Отроценко [58, 156]. Як зазначає Р.О. Литвиненко, «результати відкриття, сутність якого полягає у вияві факту й ознак статевої диференціації в поховальному обряді БК була викладена В. Отроценком на одній з харківських конференцій».

Саме він вперше звернув увагу на новостворені тоді періодизації поховальних пам'яток І.Ф. Ковальнової, І.О. Післарія, та на хронологічну систематизацію О.Р. Дубовської, яка виділила дві групи поховань – групу А та групу Б, що відрізнялися способом та орієнтуванням трупопокладення. Саме на цій основі В.В. Отрощенко припустив, що група А, де трупопокладення було орієнтоване на Захід, або Північний Захід, відноситься до чоловічих поховань, а група Б, з орієнтацією на Схід або Північний Схід – до жіночих і можуть бути протиставлені чоловічій групі. Пізніше ця гіпотеза знайшла антропологічне підтвердження з подальшими уточненнями та конкретизацією [58, 157-160].

Р.О. Литвиненко зазначив, що виявлена особливість поховального обряду є притаманною лише для раннього періоду Дніпро-Донської бабинської культури, де статевовікова диференціація проявляється як певна бінарна опозиція, де світ жінок протиставляється світу чоловіків [58, 168-172].

Так, він порівнює чоловічі та жіночі поховання ДДБК та ДПБК за такими критеріями – поховальні споруди, насипи чи досипки, їх розміри, співвідношення один з одним, поховальний реманент, напутня їжа. З його дослідження випливає висновок, що найсильніше статевовікова диференціація проявилася на ранньому етапі ДДБК, у більш пізні часи, ключові принципи гендерного протистояння почали дещо «...розмиватися...», набувати спрощення і локалізуватися, як наслідок ДПБК вже демонструє «...трансформовані й послаблені прояви статево-вікової диференціації на рівні поховальної традиції...» [58, 108-122].

Цікавими для вивчення є епізоди щодо напутньої м'ясної їжі в поховальному обряді у контексті статево-вікової диференціації, запропонованих Р.О. Литвиненком і продовжених О.М. Грищук, О.Ю. Орловською. Наприклад, Р.О. Литвиненко припускає, що м'ясна вирізка туші з хребтом найчастіше супроводжувала жіночі поховання [13, 17-25].

З цим частково погоджується О.М. Грищук, проте наголошує, що подібне їстівне придане також супроводжувало дівочі (5 комплексів) і чоловічі (2) поховання. А, наприклад, лопатки великої рогатої худоби частіше трапляються у чоловічих похованнях. Цікаві сюжети можна побачити в роботах названих дослідників щодо ролі астрагалів у бабинському суспільстві. Долучившись до розробки цієї проблематики, авторка кваліфікаційної роботи вбачала роль астрагалів у маркуванні дітей, які ще не проходили або вже не пройшли обряд ініціації [30, 37-41].

Р. Литвиненку, як авторитетному досліднику культурного кола Бабине, належать декілька десятків праць з описанням функціонального призначення того чи іншого реманенту [48,53,54,57,60,62]. Так, особливу цікавість викликають його дослідження дерев'яного посуду, металевих ножів, кам'яних поховальних споруд, пряжок, тощо.

У своїх працях автор зазначає, що ці та інші інвентарні категорії могли виступати реперами людей з високим соціальним статусом. Ці роботи мають не тільки методичну, а й аналітичну цінність, бо в них автор не тільки опубліковував частини джерельного матеріалу, а й інтерпретував їх.

Отже, соціальна диференціація у межах скотарських культур досліджена не рівномірно. Незважаючи на те, що на сьогодні, кожна з них має солідний рівень вивченості, соціальний бік їхнього функціонування все ще має білі лакуни. Найбільш інформативними для реконструкції соціального устрою є катакомбні культури.

У порівнянні з ямною КІО, катакомбні поховання більше наповнені реманентом, варіативність якого можна оцінити як вище середнього. Дослідники відмічають, що в похованнях ямної культури в меншій мірі відображається статевовікова, професійна, майнова диференціація, у той час, як катакомбні та бабинські пам'ятки дають інформацію для такого вивчення. Порівняно добре вивчено соціальну структуру ямного та катакомбного

суспільств, у вигляді як окремих праць, тез, статей, так і кандидатських дисертацій, що охоплювали період ямно-катакомбного співіснування.

У той же час, коли ми говоримо про культурне коло Бабине, то, незважаючи на опублікований та досить професійно проаналізований археологічний комплекс ККБ, у вільному доступі все ще немає єдиної праці, яка б узагальнила інформацію по соціальному устрою племен, що входили до кола.

Авторці роботи поки не відомі навіть поодинокі статті, які торкалися б цієї площини. Щоправда, вивченню статевовікової диференціації ККБ присвячено вже чимало праць і в цьому питанні помітні значні здобутки. Таким чином, сучасний стан розробки проблематики дозволяє молодим науковцям пропонувати нові, або освіжати трохи застарілі погляди на соціальну диференціацію скотарських племен бронзового віку на півдні Східної Європи.

1.2. Характеристика джерел

Дослідження побудоване на залученні масиву вже опублікованих археологічних та антропологічних джерел. Для ямної культури за основу було взято роботу української дослідниці С. Іванової, яка аналізувала поховання Північно-Західного Причорномор'я.

Наприкінці праці нею було опубліковано масив джерел, розподілений по таблицям за обрядовими групами, категоріями реманенту, тощо. Також, під час формування вибірок, було використано опублікований В. Генінгом матеріал по Придніпров'ю, а також статті О. Шапошнікової та М. Мерпета з описанням стандартизованих та неординарних ямних поховань. Для катакомбної культури за основу було взято дисертацію С. Братченка по ранньому етапу донецької культури, дисертацію С. Пустовалова про соціальний устрій катакомбного суспільства, монографію Т. Попової, а також чисельні статті, які містять публікації відповідного матеріалу.

Виражаю окрему подяку Р. Литвиненку, який надав для аналізу джерельну базу, сформовану в програмі Excel, що містить 1260 поховань Дніпро-Донської бабинської культури. З огляду на цю джерельну базу, нами було сформовано та додатково проаналізовано поховання зі шкурами, та дитячі поховання на предмет наявності неординарного реманенту. Додаткову інформацію про інвентарний склад та вигляд могил було взято з публікацій одноіменного автора, а також з публікацій В. Отроценка та В. Циміданова.

Незважаючи на те, що ці дослідники фокусувалися здебільшого на соціальному устрої зрубного суспільства, їх методичні підходи, а також вдалі порівняння з археологічним матеріалом ККБ, дозволяють залучити їх наробітки до нашої роботи.

1.3. Методологічні засади дослідження

Робота побудована з використанням принципів археології, які були окреслені Л. Клейном у 2001 році, а саме – узагальнення, повноти дослідження, а також принципів аніматизації, комплексності, різнобічності, структурності. Перші два принципи відносяться до загальнонаукових принципів, але з археологічною специфікою. Принцип узагальнення дає нам можливість генералізувати отримані у ході аналізу результати, а принцип повноти дослідження дозволяє розглянути археологічний матеріал цілісною картиною.

Останні чотири принципи відносяться до принципів вивчення суспільств та культур. Так, використаний принцип аніматизації дозволяє сприймати поховальний реманент, як потенційне джерело для соціальних реконструкцій. У дослідженні, за допомогою принципів комплексності, особливу увагу було приділено масовим, а не індивідуальним знахідкам, бо саме масові знахідки дозволяють нам якнайкраще реконструювати

повсякдення традиційних суспільств загалом, а також деталі поховального обряду зокрема.

За принципом різнобічності, що дозволяє нам проаналізувати не просто археологічні знахідки, а й контекст, в якому вони були знайдені: розміри та матеріали поховальної споруди, положення рук, а також інвентар, який додатково супроводжував поховання. Принцип структурності, у свою чергу, дозволив розглянути взаємо розташування поховань та реліквію у поховальних комплексах.

Для виконання поставлених мети та завдань, у роботі використовується якісний метод, який характеризувався проведенням збору опублікованих археологічних даних та їх подальшим аналізом. На теоретичному рівні, були використані індуктивно-дедуктивний, аналітико-синтетичний методи, а також метод узагальнення, а також власно історичний, структурно-системний метод.

На емпіричному рівні, дослідження ґрунтується на використанні як порівняльного методу, так і методу аналогій. При підготовці роботи були залучені як метод класифікації поховань за обрядово-інвентарними критеріями (за В. Цимідановим) [103]. За цим методом у роботі виділяються декілька критеріїв поділу обрядового інвентарю на групи, принагідні для соціархеологічних інтерпретацій. Формалізований метод, заснований на виявленні комплексів пов'язаних ознак у групі (метод соціального аналізу поховального обряду за К. Бунятян) [7; 105], також використаний для розподілу археологічного матеріалу згідно встановлених критеріїв.

Розділ 2

ОБРЯДОВО-ІНВЕНТАРНІ КРИТЕРІЇ СОЦІАЛЬНОГО РАНЖУВАННЯ В КУЛЬТУРАХ БРОНЗОВОГО ВІКУ

Перш ніж перейти до виділення обрядово-інвентарних структур давніх суспільств бронзового віку, визначимо поняття соціальної структури суспільства. Під нею розуміють розподіл суспільства на певні прошарки або категорії, різні за функціями, статусом, тощо. Соціальна структура може бути як статевовіковою, так і ранговою, майновою, релігійно-конфесійною, професійною, міфологічною, сімейно-шлюбною [113, 18-20].

Цілком логічно, що в кожному суспільстві, як прадавньому, так і сучасному, людина обіймає певну роль, яка пов'язана з владою, релігією, виробництвом, тощо. При чому статус, для виконання цієї ролі, може передаватися у спадок або ж набуватися упродовж життя.

Існує думка, що архаїчні суспільства відображали статус померлого за допомогою елементів поховального обряду. Сама дефініція «поховальний обряд» – нестала, у дослідників і досі немає єдиного погляду щодо неї.

У статті О. Грищук (2019) привернуто увагу до дискусій навколо обраного терміну. Порівнявши між собою визначення, запропоновані радянськими, українськими та іноземними дослідниками, молода науковиця доходить висновку, що поховальний обряд можна класифікувати, як «ряд дій, що проводяться живими представниками спільноти по відношенню до померлого одноплемінника» [11, 70].

У той самий час, немає серед наукової спільноти і єдності поглядів щодо доцільності використання та рівня інформативності елементів поховальної обрядовості для реконструкції тих чи інших соціальних моделей традиційних суспільств.

Так, О. Грамш вважає релігійні дії, які проводяться під час і після поховальної церемонії, спрямованими на відтворення єдності та стабільності спільноти перед обличчям смерті [11, 71]. С. Іванова писала, що в поховальній обрядовості відбиваються не тільки утилітарні та ідеологічні, а також соціальні уявлення людини [113, 18-29]. В. Циміданов припускав, що на рівні поховальної обрядовості, можуть демонструватися розбіжності, як на статусному рівні, так і на ранговому [103, 15].

Подібні до цих, висловлюють гіпотези і Л. Лосєв, який зазначав, що «вивчаючи міф, ми вивчаємо реальність» та К. Бунятян, яка, в свою чергу, наголошуючи на певній обмеженості інформації поховального інвентарю, не виключала його вагомого значення для встановлення соціальної картини давніх часів. Протилежні підходи розробляли О. Ольховський та Л. Кизласов. Висвітлюючи проблеми, з якими стикаються дослідники соціоархеології, вони наголошували, що за ритуальними елементами дослідники можуть встановити особливості міфічного світу архаїчних суспільств, який може і не відображати реальної картини [105, 91-97].

Тим не менш, сьогодні позитивний погляд на соціальні реконструкції за археологічними матеріалами міцно укріпився серед українських та іноземних дослідників, що дозволяє виділяти обрядово-інвентарні критерії соціального ранжування обраних скотарських племен бронзового віку. С. Іванова у монографії «Соціальний устрій давніх суспільств» пише, що для вирішення питань реконструкції соціальної структури дослідниками все частіше застосовується комплексний підхід: враховуються витрати праці на зведення поховальної споруди, відносне багатство інвентарю, особливі ритуальні дії, супроводжуючі поховання, деколи до цих показників додається і статевовікова характеристика [113, 20-23].

Зібраний під час магістерського дослідження матеріал, хоча і був вже опублікований та проаналізований, набуває в роботі зовсім нових значень. Зосередившись на культурах бронзового віку, що розташовувалися від Пруту

до Сіверського Дінця (притоку р. Дон), авторка пропонує для аналізу наступні критерії поховального обряду

1. Тип поховальної споруди;
2. Положення небіжчика;
3. Різновид поховального інвентарю.

Варто зауважити, що перед авторкою стояла задача виокремити з масиву джерел лише той інвентар, який з огляду на етнологічні, крос-культурні порівняння, найдоцільніше використовувати для вивчення соціологічної диференціації. Такі феномени як кенотафи, парні поховання свідомо не беруться до аналізу через необхідність більшого накопичення інформації і використання ширшої методології.

Опускаються у дослідженні відомості і про такі предмети, як, наприклад, жіночі прикраси або ж символіка орнаменту. Прикраси в жіночих похованнях носять стандартизований характер і не можуть бути використаними для встановлення рангової диференціації. Не урахує дослідження і деякий вид «культового реманенту», як, наприклад, жаровні.

Висока вірогідність того, що жаровні, вугілля, сліди підпалених предметів у могилах співвідносяться з ритуалом «очищення» душі через вогонь. Такі речі у похованнях знаходять досить часто, а тому авторка розглядає їх як особливий елемент поховальної традиції і не наважується використовувати для соціоархеологічних інтерпретацій.

2.1 Ямна культурна область.

Ще у 1968 році знаний дослідник ямної культури М. Мерпет, перевівши її у розряд культурно-історичного кола, виділив у його межах 9 локальних варіантів. На території України налічувалися Нижньодніпровський, Приазовсько-кримський, Побузський, Донецький та Середньодніпровський локальні варіанти [3, 336-354]. Варто розуміти, що такий таксономічний поділ є умовним і сприймається не всіма дослідниками. Упродовж останніх

десятиліть по відношенню до ямних племен на території України дослідники здебільшого використовують назви «Північно-Західне Причорномор'я», «Приінгулля», «Подніров'є», «Предстеп», тощо. Зважаючи на схожість деяких рис поховального обряду ямної спільноти на значно великих територіях, у роботі, замість назви локальних варіантів за М. Мерпетом, також використовуватимуться назви географічних районів розселення племен.

Тип поховальної споруди.

Прямокутна яма. О. Шапошнікова за наявним джерельним матеріалом зазначала, що племена ямної культури ховали своїх одноплемінників у підкурганних прямокутних ямах на рівні материка, рідше – на рівні давньоямного горизонту, такі поховання становлять більшість і являють собою певний стандарт [3, 337-339].

За періодизацією, яку запропонувала А. Ніколова, ранньоямні поховальні споруди, які відносилися до Лугансько-Донецького, Молочанського, Каховського, Приморського, Кримського та Миколаївського регіонів, у першому та другому періодах характеризувалися підкурганними похованнями, прямокутними ямами, наявністю певної кількості досипок з відхиленнями від стандарту. У третьому періоді – зменшення кількості досипок в основі курганів, а четвертий період представлений майже повністю трансформованим видом поховальної споруди – могили споруджуються в незаповнених секторах курганів і більше не містять складних форм та конфігурацій [72, 14-34].

За В. Генінгом, який дослідив 2500 ямних поховань Нижнього Подніпров'я, виділені 5 груп поховань: до першої групи він відносив впускні поховання в прямокутних ґрунтових ямах, розмірами під померлого, до другої – поховання з більш просторими камерами, до третьої – великі ґрунтові ями або ями з заплічками, до четвертої – великі могили з досипками та насипками,

до п'ятої – великі могили, центральні у кургані з могутнішими за четверту групу досипками [10, 3-7, 25, 5].

За комплексним дослідженням С. Іванової, що використовувала методи, розроблені В. Генінгом та В. Борзуновим, було визначено, що стандартом поховальної споруди ямних племен території Північного Причорномор'я – є прямокутна яма середніх розмірів з трохи округленими кінцями, як це видно на Рис. 2.1. Таке поховання - центральне у курганному насипі, іноді з досипками [24, 4-8].

При цьому, існують деякі відхилення від норми – форми могили могли бути і підквадратними, підовальними, овальними, бочковидними, видовжено-прямокутними, трапецієвидними. При тому стінки могильної ями могли бути як з уступами чи ямками, так і звужуватися або розширяться до низу. Дослідниця зазначила, що подібувалися і змішані форми - прямокутна камера з овальним відступом, чи, навпаки, овальна з прямокутним виступом. Загалом, дослідники визначають, що протягом існування ямної КІО елементи оформлення ям та могильні конструкції змінювалися. Принагідно, що у основи могил інколи фіксуються квадрати із зубів коня або з раковин розмірами від 1×1 або 1,4×1,4 м [24, 9-10]. Це натякає, що квадратна форма могили була обрана не випадково, можливо, саме квадрат носив містичне змістовне навантаження.

Кам'яний ящик, кромлехи. У III тисячолітті на обраній території розповсюджуються, хоча і не чисельно, поховання ямної культури, споруджені у кам'яних ящиках в могилах, які за розміром відповідають самому ящику [115, 33-35]. Кам'яні ящики, як орнаментовані, так і без символів, зустрічаються по усій площі ямної КІО, подібні конструкції були зафіксовані від території Криму – Курбан-Байрам 3/1, Старосілля 3/1, до Інгульця - Моїсеївка 4/5, тощо. Орнаментовані ящики, прикрашалися, здебільшого, ялинково-паркетним або поділеним навпіл опущеним трикутником, що демонструє Рис. 2.2. Тут важливо зауважити, що переважна кількість таких

поховань була супроводжена престижним інвентарем, тобто металом або сокирами [96, 189]. Зараз спостерігається тенденція до перегляду деяких орнаментованих скринь кеми-обинської культури з поправкою на їх належність до ямної КІО.

Іншою цікавою мегалітичною спорудою є кромлехи, які представляли собою вертикально вкопані по колу в один чи два ряди плоскі каміння, які іноді могли поєднуватися з ровами або обкладкою полу.

Цікавість викликає сюжет, описаний у 1903 році експедицією О. Бобринського, що мала місце між с. Вербівка та с. Томашівка Чигиринського повіту. О. Бобринським було описано аматорські розкопки підкурганної споруди – Вербівський кромлех, який уможливило, після дослідження сусідніх курганів, було віднесено до ямної культури.

За свідченнями, сам курган мав діаметр – 150 м, висоту близько 2 метрів, у центрі кургану містилось центральне поховання, висотою приблизно 1 метр і діаметром 7 метрів, обкладене 29 кам'яними плитами, 17 з яких були розписані «прямими, ломаними лініями та вписаними квадратами», з них особливо виразним орнаментом виділялися 10 плит. Плити вкопані в землю, трохи зміщені до центру, що демонструє Рис. 2.3. З південної сторони два валуни грали роль «входу в могилу» Містив 7 кістяків, покладених один на один через дерев'яні балки, лицем донизу. Зверху кромлеха було поміщено товсте дерев'яне перекриття. Ні стать, ні вік небіжчиків виявити не видавалося можливим через поганий стан збереження [4, 1-16].

Не викликає сумнівів, що така «братська могила», з наявністю високого кургану, досипок, кромлеху мала для спільноти якимсь сакральне значення. Але, подібні масові поховання не характерні для цієї спільноти і, на жаль, повторно дослідити цю пам'ятку не видається можливим, тому відносити її до ряду «ямних» треба вкрай обережно.

В. Піоро, аналізуючи розкопки у басейні річки Базавлук, описав поховання з кромlexами навколо основних поховань в підпрямокутних ямах біля с. Мар'ївка Софіївського району. В кургані Мар'ївка 28/6 на рівні давнього горизонту було зафіксовано 2 концентричні овали з вапнякового необробленого каміння в один шар висотою до 0,25 м. Померлий – випростаний на спині, з підогнутими ногами, витягнутими руками, густо посипаний вохрою, орієнтований на південний схід. В кургані Мар'ївка 29/1 було виявлено 24 вкопані по колу вапнякові стелоподібні плити, загострені до низу, орієнтовані зі сходу на захід. В похованні було зафіксовано кістяк підлітка, випростаний на спині, підігнуті ноги, прямі руки, густо вкритий вохрою, орієнтований – на захід з відхиленням у бік півдня [77].

Стаття Д. Тесленко з М. Остапенком «Мегалітичне культове спорудження доби бронзи на о. Хортиця» привертає увагу і до різновидів кромlexів, які були споруджені над безкурганими похованнями, як до прикладу при розкопках Михайлівського поселення у 1952-1955 рр. Співіснування на одній території курганных та «пласких» могильників доби ранньої бронзи, за припущеннями авторів, повинно бути пояснено через культурно-історичні та етнічно-спадкові традиції. Дослідники зазначають, що безкурганні кромlexи могли використовуватися не лише для справляння поховальних ритуалів, а й як споруди для астрально-солярних спостережень та культів [94].

С. Іванова, яка проводила аналіз поховань Північно-Західного Причорномор'я, відзначила, що для цих терен характерним було наявність подвійних кромlexів (1 з 10 поховань), кромlexів з кам'яною обкладкою полу (6 з 10 поховань), кромlexи з ровом (1 з 10 поховань), кромlexи, що поєднували кам'яну обкладку долівки та рів (2 з 10 поховань) [24, 17].

Поховання з ровами. Рови зустрічалися частіше в основних похованнях, для території Північно-Західного Причорномор'я, але могли споруджуватися над другим чи третім похованням. Могли мати округлу форму, йти

непереривною лінією, могли містити від однієї до декількох перемичок. Така тенденція оформлення рова спостерігається і для Середнього Подніпров'я, де їх було споруджено над насипом з основним похованням, і використано найімовірніше лише один раз. Пов'язуючи округлі форми з космогонічними уявленнями, науковці відводять таким похованням роль астрономічних святилищ [45].

Поховання з перекриттями та отворами. Іноді трапляються і могили, які мають або кам'яне, або дерев'яне перекриття. Дерев'яне перекриття могло бути цілісним або складатися з великих балок чи навпаки з жердинок, бути продольним або поперечним. Що цікаво, для Предстепу/степної зони, якому відповідає Донецький варіант ямної культури, характерне здебільшого перекриття деревом, до того ж зі слідами обпіку [3, 336]. Кам'яними перекриттями могли виступати як і неоднорідні насипи різного за розміром каміння, так і кам'яні антропоморфні стели. Самі стели відомі ще з енеолітичних часів, коли деякі племена вкопували їх близько до могили.

Видається, що кам'яні антропоморфні стели зустрічаються на території Предстепу найрідше, ніж і інших регіонах поширення ямної КЮ. В. Піоро [77] зазначає, що думки дослідників щодо реальної функції цих стел розходяться. Так, Н. Довженко, вважає, що стели приймали участь у поховальному ритуалі. Статистика свідчить, що для території Середнього Подніпров'я, стели ці могли мати сліди пошкодження, бути розбиті. Частіше за все, були вкопані вертикально, або ж виконували роль перекриття основних поховань.

Серед інших виділяються поховання з отворами від жердин. Їх кількість варіюється від 4 до 8 по кутах та довгих/коротких сторонах, при чому, за дослідженням С. Іванової, наповненість реманентом у цій категорії сягає третини, а наявність прикрас саме у цій категорії більше половини, срібні скроневі спіралі – найчастіша знахідка [24, 37-38].

Положення небіжчика.

За М. Мерпетом, найдавнішими є випростані на спині поховання, густо засипані вохрою, при цьому, поховання дітей вохрою посипали менше, ніж дорослі поховання. Такий хронологічний поділ актуальний в цілому для культурного кола, але особливо проглядається на матеріалах степної зони. До більш пізніх відносилися випростані на спині, із зігнутими ногами та східною орієнтацією. Найпізнішу групу складали скорчені на правому боці кістяки з орієнтацією на схід [3, 336; 68, 114].

За А. Ніколовой, на першому етапі поховання містили випростані кістяки, орієнтовані на схід, сильно засипані вохрою. На другому етапі відбулася зміна орієнтації кістяка з східної на західну. На третьому етапі, у зв'язку зі зникненням насипок та досипок, орієнтація та положення втрачають чіткість: зустрічаються як випростані, так і скорчені кістяки, останні починають домінувати ближче до кінця третього етапу. На четвертому етапі найбільша кількість кістяків була скорчена на лівий бік [72, 14-34].

За З. Маріною, яка ввела в обіг унікальні знахідки слідів муміфікації в ямній культурі, характеризувала початковий етап скорченими на спині похованнями східної або північно-східної орієнтації, другий – скорченими похованнями в південних секторах курганів, третій – переважно західною орієнтацією, заключний етап – виключно скорчені на боці поховання, синхронні з катакомбними культурами [66, 67-71].

О. Тесленко також запропонував свою періодизацію для Дніпровського Правобережжя. Перший етап він характеризує як скорчені на спині кістяки, орієнтовані на схід або на захід, наступний період характеризується скорченими на боці кістяками з тією ж самою орієнтацією, на третьому етапі відбувається зменшення поховань на спині, збільшення поховань на боці, орієнтація також змінюється на північну. Четвертий етап містив виключно скорчені на боці кістяки, орієнтовані виключно на північ [94, 10].

С. Іванова називає п'ять основних способів трупопокладення для території Північно-Західного Причорномор'я : 1) скорчений на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, ноги колінами вгору, 2) покладений на спину з нахилом вправо, ліва рука зігнута в лікті, кисть лежить на тазі, рідше – в області живота чи грудей; права рука витягнута вздовж тулуба, 3) ноги зігнуті вліво, а на тазі лежить права рука, 4) похований лежить на правому боці, з різним розташуванням рук, частіше витягнутою правою та зігнутою лівою, 5) так само, але на лівому боці. Відоме і поховання Етулія 1/14, де було знайдено кістяк, покладений ничком, його супровід у вигляді пір'я птахів нашттовхує нас на думку про його взаємозв'язок з інститутом шаманства [24, 17-20].

Поховальний реманент.

Загалом, ямні пам'ятки, особливо раннього часу, характеризуються невеликим асортиментом супровідного реманенту. В. Генінг, провівши аналіз поховань Придніпров'я, зазначав, що перша та друга групи, за його класифікацією, визначаються, як безінвентарні або малоінвентарні [10, 3-7].

Ці дві групи, загалом, складають 70% від загальної кількості поховань у вибірці. У цих групах зустрічаються керамічні посудини, кістяні та кам'яні прикраси, знаряддя праці (або їх імітація). Тим не менш, на інші 30% припадають групи, які різняться розмірами поховальної камери та кількістю або коштовністю супроводу. Так, у третій, за В. Генінгом, групі можна знайти кремневі та бронзові ножі, сокири, булави. До четвертої та п'ятої групи відносяться поховання з більш престижним та складним інвентарем – повозками, сокирами, кремневими та бронзовими ножами, а також сосудами, прикрасами, що відображає Рис 2.4.

У дослідженні шляхом аналізу джерельного матеріалу, було відібрано ті категорії реманенту, які авторка вважає принагідними для соціальних реконструкцій – «зброя», «транспортні засоби», «символи влади», «знаряддя праці», «ритуальні набори».

Зброя. У своєму великому дослідженні про розвиток зброї В. Клочко, визначивши дві групи «Ямна-Захід», «Ямна-Схід» (за орієнтацією небіжчика в могилі) писав, що така категорія, як «лук і стріли» зустрічалися в ямних похованнях епізодично, як в цілому вістря або ж наконечники стріл (листоподібної форми). Варто зазначити, що, найімовірніше, стріли були основним видом зброї, трапляються поховання, де стріли були причиною смерті людини. Унікальною є знахідка експедицією М. Веселовського мідного вістря та металевого втулкового вістря списа-дротика, яке вважається найдавнішим в Європі. Частіше подібуються сокири, наприклад втулкові сокири чи шліфовані сокири-молоти, реконструюються і бойові молоти типу «Богуслав», а також кременеві та бронзові ножі, черешкові бронзові кинджали [38, 61–69].

До цієї ж категорії авторка воліє віднести і ті елементи поховального обряду, які історіографічно прийнято називати «символами влади». Маються на увазі шліфовані сокири, провушні топори (сокири) та булави. У дослідників погляди на функціональне призначення цих предметів явно розбігаються. Одна група науковців відносить їх до зброї, інша – до владних атрибутів. З проаналізованих вибірок слідує, що до могил з провушковими топорами та шліфованими сокирами клалися, переважно, мідні прикраси, при цьому розміри поховання з ними визначаються, як середні.

До того ж, деякі антропоморфні стели, з поховань ямної КЮ, містять зображення таких топорів, які ніби прикріплені до поясу. О. Кузьміна писала, що для ямної культури, яка, ймовірно, першою приручила коня, унікальними є жезли-скіпетри з зображенням конячої голови [45, 80]. Це дає право деяким вченим гіпотетично наділяти цей елемент владними характеристиками. Така сама ситуація спостерігається і з булавами. В ямних похованнях вони зустрічаються не часто, але прослідковуються на всій території КЮ.

Транспортні засоби. Матеріали дослідження Північно-Західного Причорномор'я демонструють, що для ямних поховань була характерна така

категорія, як повозки або частини, їх символізуючі. Зустрічаються вони на всій території і в похованнях, незалежно від статі та віку. Зазвичай, у похованні повозка має вигляд 4, рідше 2, колес, з одного полотна або складених із 3 частин, в деяких похованнях надійно прослідковується наявність кузову, а в деяких подибуються глиняні моделі возів. У одиничних випадках, Є. Яровий фіксував таку категорію, як «носилки», а І. Ковальова писала про «з'ємний кузов» [24, 24-30]. За розмірами, поховання з возами є просторим, камера більша у порівнянні з похованням з сокирою-молотом, частіше в таких могилах серед реманенту трапляються срібні скроневі спіралі. Зазвичай, дослідники трактують наявність возів, як маркер високого соціального положення або такий, який міг натякати на обставини смерті [111, 23].

Розфарбовані черепи. Рідкий елемент інвентарю, який зрідка подибується на території Середнього Подніпров'я та Предстепу. Зазвичай, черепи або їх частини (наприклад, переносицю чи лоб) густо вкривали вохрою. Цікаво, що за дослідженням С. Пустовалова, якогось взаємозв'язку між статтю або віком небіжчика та розфарбованим черепом виявлено не було. Поховання Пороги 3/1 дає нам цікавий матеріал: в дерев'яній скрині було знайдено тіло чоловіка зі слідами ритуального обезглавлювання. А. Файзулін писав, що подібний обряд поховання може бути пояснений існуванням культу людської голови або черепа померлих, поширеного в різних місцях земної кулі. За свідченнями декапітації або розмалювання черепів могли бути пов'язані з обрядом позбавлення померлого його магічних сил [98, 592-596].

Незважаючи на те, що жіночі прикраси не аналізуються в цій роботі, деякі прикраси, при наявності «престижного» поховального інвентарю, все ж варто взяти до розробки. В похованнях ямної культури подибуються зазвичай кістяні, металеві або кам'яні буси, пронизки, мідні браслети, каблучки, скроневі підвіски з міді або срібла, кілька дротяних виробів із золота та багато зі срібла. Виділяються підвіски з раковин, кістки або з зубів тварин, заколки з кістки, частини гребнів.

Мідні прикраси часто зустрічаються в похованнях, середніх за розміром, які можуть супроводжуватися ямками від жердин, бронзовими ножами, антропоморфними стелами. Проте, така композиція виділяється вкрай зрідка. Особливу увагу хочеться приділити срібним прикрасам ямної культури. За аналізом вибірки, проведеним С. Івановою, можемо побачити, що срібні прикраси частіше зустрічаються у похованнях, які характеризуються наявністю ямок від жердин, повозками, антропоморфними стелами. Поховання характеризувалося значно більшими, за могили без срібних елементів, розмірами і простежується підвищена кількість працевитрат на їх спорудження [24, 24-26].

Знаряддя праці. Поховання із знаряддями праці, найчастіше, малоінвентарні, інколи супроводжуються керамікою та кременевими відщепами. Такі поховання містять крем'яні знаряддя праці: ножі, ножевидні пластини, наконечники стріл, кам'яні розтиральники, резці-скобелі, ножі-кинжали, серпевидні ножі для розділу м'яса, металеві шила, скребки для шкур, пилки по дереву, лошила, проколки. Дослідниками відзначається, що вже в ямну епоху відбулося виділення ремесла, і не зважаючи на те, що не було знайдено поховань з ремісничими наборами або поховань-майстрів, як в катакомбні часи, але вже тут намічається тенденція до виділення роду заняття через поховальний обряд. Принагідно, що в нечисельних випадках, за свідченнями З. Маріної, на території Лівобережної України в похованнях зустрічалися кульки смоли [64, 67]. Смола в багатьох народах використовується як антисептик, тому цілком можливо, що в таких похованнях містилися лікарі.

Ритуальний інвентар. На основі аналізу матеріалів з Північно-Західного Причорномор'я, С. Іванова відносить до ритуального інвентарю поєднання кременевого ножа та мідного шила + до шила іноді додавалася мідна скронева спіраль. С. Братченко, аналізуючи катакомбні поховання, вважав, що це поєднання може бути інтерпретованим, як «столовий набір» [6, 10]. В двох

похованнях з вибірки були знайдені і кам'яні шліфовані топори. Цікавість викликають і знахідки рогових мотиг [24, 32].

С. Іванова припускає, що вони скоріш за все, були потрібні для створення поховань із ровами, про які згадувалося вище. Важливо, що цей інвентар було знайдено лише в похованнях молодих чоловіків. В дитячих/підліткових похованнях, рідше в могилах молодих дорослих, були знайдені і полі кістяні трубочки, іноді кольорові. Дослідниця називає їх «трубочками для доїння» посилаючись на етнографічне дослідження про використання подібного артефакту в суспільствах воїнів-пастухів, ці ж трубочки до «жрецьких наборів» включає і І. Ковальова [39, 27; 40, 39].

І. Усачук писав, що такі трубочки могли бути характерними і для пастухів, як музичний інструмент [95, 70-88]. Варто зауважити, що у багатьох сучасних народів в міфології образ пастуха асоціюється з молодим чоловіком, який дуже вправно грає на музичному інструменті. Згадаємо, наприклад, грецького бога Діоніса, до того, як він став вважатися богом рослинності та родючості. Молодий, прекрасний та сильний бог, який володіє стадом найкращих корів, бездоганно грає на кіфарі та авлосі.

Окрему увагу заслуговує так звана «дудочка з кістки людини». Відомо, що елементи з людських кісток наділялися магичними властивостями, та могли позначати певний місток між «минулим» та «теперішнім». У деяких культурах подібні дудочки використовувалися в ініціаційних обрядах або при церемоніях вшанування предків. Важливо зазначити, що ця знахідка є унікальною, а тому, для інтегрування її в соціологічний вимір необхідно знайти більше подібних артефактів і аналізувати їх за принципом комплексності.

Наостанок, звернімо увагу на молоточкоподібні булавки. На території від Південного Бугу до Дністра фіксується лише три подібні знахідки, коли з території Нижнього Подніпров'я, Криму і загалом східноукраїнського ареалу ямної КЮ походить найбільша їх кількість. Загалом, для ямної культури

характерні були булавки з циліндричними стрижнем та зональним візерунком з ліній або ж неорнаментовані булавки з тонким стержнем [46, 14-20].

Сенсове навантаження булавок також викликає питання. С. Іванова зазначає, що для племен від Південного Бугу до Дністра ці булавки могли бути індивідуальним фетишем, запозиченим через певні міжкультурні зв'язки. Е. Масевський вбачав в них амулети, О. Нечитайло – культові предмети, О. Талльгрєн, С. Ляшко писали про них, як про складові одягу, О. Шапошнікова, Е. Ковальова – як про елемент підвісок або поясу. Б. Латинін зазначав, що їх функції могли різнитися. Заслуговує на увагу інтерпретація їх семантики В. Кіяшко, який розглядав ці булавки як переносні алатрі або, навіть, фалічні амулети, пов'язані з культом родючості. О. Бритюк, навпаки, вважав їх елементом проходження жіночої ініціації. Матеріали з Архаринського могильника (біля Південного Бугу), демонструють, що до самої булавки могли кріпитися бронзові круглі бляхи з пуансонним орнаментом, по аналогії з похованням у с. Чорноземне (АР Крим) [117, 35-39].

2.2 Катакомбні культури

Л. Клейн збагнув, що кераміка та загалом супровід катакомбної культури занадто сильно різняться по відношенню до різних регіонів, що виділяти локальні варіанти не представлялося можливим. Тому, з огляду на єдність поховального обряду, в історіографічній традиції з'явилося поняття «катакомбні культури», подібність яких встановлюється лише за схожими рисами поховальної споруди та деякими рисами поховального обряду [36, 177-179].

На території України було виділено Інгульську катакомбну культуру, Донецьку катакомбну культуру, Дніпро-азовську катакомбну культуру, та Харківсько-Воронезьку. Пізніше, С. Братченко у своїх роботах об'єднав три останні культури в одну – Донецько-Донську [27, 10-15]. С. Пустовалов у своїй

дисертації також поділив катакомбний світ на наших теренах на два табори: Інгульську катакомбну культуру з її варіантами та східнокатакомбну культуру, пояснивши це тим, що у той час склалася ситуація, за якої відчутно було наявність соціальних двох центрів коло басейну річки Молочної та коло басейну р. Сіверський Дінець та Дон [86, 29-37]. Зважаючи на це, у межах нашої роботи, до аналізу беремо– Інгульську та Донецько-Донську КК, які демонструють розбіжності на рівні поховального обряду, що продемонстровано на Рис 2.5.

Тип поховання.

Катакомби *Донецько-донської культури* мають в основному прямокутну або овальну шахту. Поховання найчастіше є впускними до попередніх ямних курганів, у багатьох випадках наявна велика кількість насипок або ж досипок. С. Братченко (1976), а пізніше С. Санжаров (2001) писали, що катакомбному періоду був притаманний низький показник курганної забудови. С. Пустовалов (2015), зокрема, доводив, що ямні і катакомбні племена на певному відтинку співіснували один з одним, що пояснює наявність в пізньоямних похованнях рис катакомбного поховального обряду.

Впускні поховання часто розташовані обабіч ямних курганів, переважно займають південну сторону, а катакомби розташовані поховальними камерами до центру. Катакомби найчастіше мають вигляд «Т» (поховальна камера біля короткої стінки вхідної шахти), рідше «Н» форми (поховальна камера біля довгої стінки вхідної шахти), зустрічаються також «вісімкуваті» (з круглою ямою). Принагідно, що «вісімкуваті катакомби» містять виключно дитячі поховання. Вхід до катакомби закривається камінням, деревом, грудками дерну або суглинку. Вхідні шахти часто мають сходини і збільшуються зверху до низу [6, 5-9].

Інгульська катакомбна культура. Основна частина масиву інгульських поховань припадає на овальні катакомби з круглими шахтами, вихід до камери

яких закривався дерев'яним або кам'яним щитом. В. Фоменко, проаналізувавши 800 поховань цієї групи, класифікував поховання за підгрупами. Так, до підгрупи А належали порівняно невеликі камери, завдовжки 1,7-2,0 м та завширшки 1,0-1,4 м, з вертикальними стінками і пласкою горизонтальною стелею. Вхід до камер завдовжки 0,2-0,3 м, завширшки 0,5-0,7 м і заввишки 0,25-0,30 м. Заслони здебільшого кам'яні, але використовувались і дерев'яні плахи. Підгрупа відрізняється просторішими та круглішими шахтами, часто заглиблені до рівня перехідного суглинку або навіть у материк, мають шахти [101].

Положення небіжчика.

Донецько-донська катакомбна культура. За дослідженнями донецької культури раннього етапу С. Братченка, померлого, найчастіше, ховали на ложе-підстилці, без або з написами, інколи з шматочками кіноварі. Кістяки густо вкриті вохрою, поміщалися у центрі, зігнуті, з витягнутою правою рукою і зігнутою лівою, трохи зігнутими праворуч (одиночно – ліворуч) ногами, обличчям до виходу, з певними варіаціями, коли кістяки знаходилися біля бокової стінки [3, 403].

Орієнтація небіжчиків з переважанням південного (південно-західного, південно-східного) напрямків. Пізніші дослідження виявили, що у катакомбі зазвичай знаходиться один похований, що лежить в скорченому положенні, на правому боці з витягнутою правою рукою і злегка зігнутою лівою, повернутий обличчям до входу. Типовим слід визнати положення похованого скорченому на правому боці, обличчям до виходу з погребальній камери [6, 7-9].

Г. Капуста в своєму кваліфікаційному дослідженні (2021) зазначала, що зазвичай у небіжчика ноги зігнуті в тазостегнових суглобах під тупим кутом, кут в колінах варіюється. Руки випростані, дотягуються до ніг. У всіх випадках один з кістяків перебував або в ногах, або в головах основних похованих, покладених в центральній частині камери. В поодиноких випадках

зустрічається «дзеркальна», позиція похованих, в якій кістяки розташовуються скорченно на правому і лівому боці, обличчями один до одного [27, 20-43].

Ингульська катакомбна культура. Положення небіжчиків зігнуте на правому, рідше – лівому боці. Орієнтація небіжчиків безпосередньо залежить від місцезнаходження катакомб у кургані і від напрямку виведення камер. Оскільки переважна більшість поховальних споруд розташована загальною поздовжньою віссю по колу, кістяки найчастіше звернені черепами до центру насипів і орієнтовані у варіантах східного напрямку.

Для підгрупи А притаманне скорчене положення на лівому боці, рідше – на спині, зігнутими руками та ногами, існують випадки знаходження кістяка у позі адорації, для підгрупи Б характерно нестійке розташування померлих відносно входу в камеру, головою в той чи інший бік від вустя, а іноді навіть впоперек камери. Кістяки, як і в попередній підгрупі, покладено з дотриманням традицій пізньоямного обряду. Наявні парні поховання у дзеркальних позах [101].

Поховальний інвентар.

Усі перелічені катакомбні культури мають спільні ознаки, як-от впускні поховання, розміри поховальних споруд (не великі, середні), відсутність надмогильної споруди, наявність вохри, знарядь праці (яскраво виражена диференціація за родом діяльності), прикрас, кісток тварин, кераміки, у тому числі наявність дерев'яних посудин. Катакомбні поховання загалом більш інвентарні у порівнянні з могилами ямної КЮ, а тому маємо більше можливостей для соціальних досліджень.

Для обох культур були характерними наявність поховального ложа, причому поховальне ложе бути як з «подушкою», так і у вигляді «простирадла». С. Братченко писав, що для ДДКК характерним є поховання на простинці, ймовірно з циновки» [6, 7]. С. Пустовалов зазначав, що для ІКК частіше

зустрічаються орнаментовані поховальні ложа, а сама питома вага подибання такого ложа в могилах, менша за ДДКК [86, 122].

Транспортний засіб. Цей елемент вважається рідкісним, проте подибуються чисельні знахідки середньої частини колеса, яка загороджувала вхід до катакомби як в межах ДДКК, так і в межах ІКК.

В шахтах ДДКК зустрічаються глиняні модельки коліс, дуже часто разом з цими моделями коліс можна знайти кістки ВРХ. Ю Жоньца описуючи ТЗ катакомбної культури, зазначає, що поховання з возами притаманні усім катакомбним культурам від р. Буг до р. Манич, і загалом таких поховань нараховують 200 шт., самі повозки реконструюються як кибитки [22, 43-45]. Катакомбникам обох культур були відомі, як повозки з чотирма колесами і маленьким кузовом (Кам'янки 5/1 (Запорізька область)), так і з двома колесами (Іжевка (Донецька область) Катеринівка 2/3 (Січиславська область)). Саме в катакомбній культурі, на думку дослідників, починає простежуватися тенденція до використання ТЗ не тільки в ритуальних або господарчих цілях, а також і з бойовою метою. Про це говорять знахідки воза з Тяглової Могили, який за описом більше походить на прототип бойової колісниці [22, 41-43; 83].

Зброя. Зброя не є дуже рідкісним реманентом у похованнях катакомбної культури, проте їх все-таки невелика кількість дає підстави думати, що її клали в поховання людей з високим соціальним статусом. За опублікованими матеріалами А. Дубяги, який провів аналіз поховань ДДКК зі зброєю, видно, що з 2018 могил, зброя зустрічається лише в 99 випадках [18, 32-42], тобто лише в 4,9% поховань. Приблизно таку ж саму тенденцію окреслює С. Пустовалов, зазначаючи, що зброя переважає, найбільше, в зоні контактів між західно- і східнокатакомбними областями [86, 40-59].

Донецько-донська катакомбна культура. У межах ДДКК в похованнях трапляються луки, найімовірніше складні, наконечники кременевих стріл листовидної форми, кам'яні сокири-молотів, бронзові сокири (не

орнаментовані), булави, наконечників списів/дротиків. Сокири-молоти також мають певну варіативність: у межах Дніпропетровщини була знайдена кам'яна човноподібна видовжена сокира-молот, подібна до шнурових культур, виділяються і сокири з циліндроподібним обухом та широким секироподібним лезом [39,70], а також видовжені сокири-молоти з розширеним секироподібним бойком, які за свідченням С. Братченко, з'являються ще в ямну епоху.

Окрему проблему становлять металеві (а саме бронзові) ножі. Р. Литвиненком була розроблена потужна методика аналізу цього реліквію для поховань ДДБК, яка була застосована А. Дубягою для поховань ДДКК. За його висновками, ножі, насамперед з довгими нервюрованими клинками, можуть розглядатися як зброя, але неспеціалізована [54, 32-61; 20, 6-8].

Для ДДКК було характерно трапляння кременевих кинджалів, як з видовжено-листоподібним лезом (характерним для раннього етапу) так і з видовженотрикутним (характерно для пізнього часу).

Інгульська катакомбна культура. На відміну від ДДКК, в ІКК не зафіксовано луків, проте також відомі знахідки сагайдачних наборів та стріл з глибокою виїмкою і гостролистим пером (як причина смерті), або зі звуженим низом, які були характерними і для ДДКК. Рідкі знахідки дротиків, пращі (для метання).

Розповсюдженою категорією є сокири-молоти, навколо функціональних значень яких ведуться дискусії. Так, С. Пустовалов, з огляду на частоту трапляння, вважає їх елементом військової влади. За його аналізом, сокири-молоти поділяються на два види власне сокири-молоти з врізним орнаментом (подовжені та короткі) та сокири-молоти з грибовидним капелюшком (подовжені та короткі). Сюди ж відносяться і комплекси з металевими сокирами, які зустрічаються не так часто, переважно у складах малочисельних скарбів. Можна зробити висновок, що в ІКК зброя зустрічається трохи рідше за ДДКК, і що прикметно, вона має орнаментацию [86, 46].

Символи влади. На етапі катакомбних культур, пропонуємо у якості власне владної атрибутики бронзового віку розглядати булави з кам'яними навершнями. Як і для ДДКК, так і для ІКК булави є нечисельним реманентом. Для ДДКК типовими є кулясті та грушоподібні булави, а для інгульських пам'яток – кулясті та хрестоподібні, дещо схожі з похованнями європейських культур літійний кубків.

Для ареалу ДДКК було подібано лише одну знахідку хрестоподібної булави – Підгороднє 7/7, а для ІКК було знайдено одну грушоподібну булаву – Винограднє 3/36. По аналогії з ямною культурою, де повозки ніколи не пересікалися з сокирами-молотами, в катакомбних похованнях не зафіксовано поєднання СМ з булавами, це дає привід до розглядання цього артефакту поза межами простої зброї. Унікальним для ІКК є поховання Василіївка 2/5, де було знайдено поки що єдину в Європі молоточковидну булаву, прикрашену обушком та імітацією леза на протилежному боці [38, 70-76].

Ще один елемент, який виділяється серед катакомбних матеріалів, є дерев'яний посох з дерева з кулястим навершям, яке іноді могло прикрашатися мідними пластинами чи цвяхами, та дерев'яне штрикало з бронзовими вістрями. С. Санжаров зазначає, що в деяких впускних катакомбах стрекало є єдиною знахідкою і уособлює лише пастухів, тобто рід занять представників рядового населення [88, 150].

С Пустоваловим для інгульської культури описана знахідка бронзового очелля, зроблене з перевитого дроту з волотовидними закінченнями з поховання Головкивка 11/6. Аналіз антропологічного матеріалу С. Круц також натякає на те, що представники КК Північного Причорномор'я могли носити на голові важкі предмети [86, 60].

Знаряддя праці. Для ДДКК характерні знахідки металевих (бронзових) тесел, стамесок, долота, кам'яних (глиняних -1) прясел, втульчатих сокир (зрідка), розтиральники, ступи, крем'яні скребки, зустрічаються і ремісничі

набори, як-от глиняні форми для відливання, ковалда, абразиви, крем'яні відщепи, решушери, л'ячки, чотиригранні стержні, бронзові ножі (про тлумачення їх сенсового навантаження писали вище).

Важливо підкреслити, що подибувалися як напівфабрикати (найчастіше – в дитячих могилах), так і готові вироби (найчастіше в дорослих, багато в жіночих похованнях). Для пам'яток ІКК зняряддя праці є подібними до ДДКК, знайдені товкачі, численні відбійники, абразиви, розтирачі, вапнякові грузила, викрутки з просвердлини кам'яної сокири. Ймовірніше, найсуттєвішою відмінністю є те, що зняряддя праці ІКК найчастіше зустрічаються в похованнях, визначених як чоловічі.

Прикраси. Найбільша кількість прикрас, у порівнянні з ПК, зустрічається саме в ДДКК. За свідченнями С. Санжарова, ця тенденція не видається дивною, адже можливостей до виготовлення металевих прикрас була більшою на території від Дніпра до Дону. Для цієї культури були характерні не тільки металеві підвіски, молоточковидні шпильки, а й срібні диски [6;82; 84;86].

Ритуальний інвентар. До ритуального інвентарю ми залучаємо наявність у катакомбі вохри, наявність знярядь праці, прикрас, кісток тварин, кераміки, у тому числі наявність декількох посудин [8, 5-10]. При чому на рівні поховального інвентарю проявляється і статевовікова диференціація. Так, чоловічим катакомбам більш властивим є розпис, а також моделювання за черепом, наявність транспортного засобу, а точніше колеса, також частіше зустрічається саме у чоловіків [85, 170-177].

Хоча, є виключення, наприклад, поховання шаманки ДДКК з кургану Гребінці (Полтавщина) характеризувалась не тільки колесним заслоном, а й перевернутим посудом [106]. Для жінок більш притаманним є наявність декількох посудин, інколи перевернутих, ще рідше – дерев'яних, жаровень,

прикрас з металу або кісток. В. Отрощенко зазначав, що загалом будь-який посуд у похованнях – це вже певний показник багатства поховання [76, 89-92].

К. Мінакова зазначає, що дерев'яні чаші мали культове значення і за умови розширення джерельної бази, вони можуть розглядатися для соціальних реконструкцій [67, 80]. Якщо в ямному суспільстві жіночі поховання майже взагалі не демонстрували наявність знарядь праці, то в ІКК ця тенденція зберігається, а ось в ДДКК, навпаки, господарчий інвентар в жіночих похованнях трапляється частіше, за чоловічий.

Важливим у нашому контексті виступає обряд моделювання черепів, який є більш характерним для представників ІКК. С. Пустовалов зазначає, що моделювання обличчя було відоме не тільки по відношенню до дорослих чоловіків, а й також до дітей. Дослідник пов'язує цей обряд з культом предків, або приналежністю до жрецького стану [81, 54-55].

Як ми могли побачити, що в пам'ятках катакомбних культур починає виднітися соціальна диференціація. За поховальним набором можна припустити, що розмежування за верствами сильніше проявилось в ІКК, ніж в ДДКК, так наприклад, в невеликих похованнях останньої можна знайти сліди ТЗ, коли великі за розміром ями залишаються безінвентарними.

2.3. Культурне коло Бабине

Етап середньої бронзи – початок пізньої бронзи співпадає з етапом розпаду катакомбної спільноти і часом появи посткатакомбних культур. На обраному географічному відтинку розквітає культурне коло Бабине, представлене на території України пам'ятками Дніпро-Донської та Дніпро-Прутської культури. Матеріали Дніпро-донської бабинської культури, особливо на ранньому етапі, дозволяються простежити, як певні пізньоамні, так і катакомбні впливи на формування поховального обряду. Взагалі, ДДБК відрізняється своєю яскравістю у порівнянні з іншими культурами КБ. Через

те, що її кордони не були стабільними, ми зустрічаємо сліди контактів ДДБК і ДПБК, які відбилися в поховальному реманенті [61, 23-26].

Тип поховальної споруди.

Саме в ККБ відроджується традиція спорудження курганних насипів, поряд з цим з'являється новий тип курганної забудови – довгий курган (актуально для раннього етапу ДДБК). Витоки цієї традиції науковці досі не можуть пояснити. Дослідники зазначають, що довгі кургани немов зливають два окремі в один і можуть бути відлунням особливостей сприйняття давнім населенням свого ландшафту.

Загалом, видозмінена епоха, в якій формувалося ККБ відбилося у забудові різноманітних, часом досить масштабних і вражаючих конструкціях типу кам'яних насипів, панцирів, кромлехів, огорож і вимосток [59, 108-113]. Проте, основне поховання все ще знаходиться у центрі, с невеликим відхиленням. Є певна частка впускних могил, котрі були розміщені у підніжжя основних. Причому часто при цьому вибиралася західна чи східна підлоги стародавнього кургану, щоб подальше зведення досипки дозволило подовжити курган саме у широтному напрямі, бабинські поховання завжди розмішувалися строго або майже на одній лінії, утворюючи таким чином довгу вісь кургану.

За дослідженням Р. Литвиненка, найбільша кількість поховань здійснювалася у ґрунтових ямах, рідше – у дерев'яних рамах, і набагато рідше – у кам'яних ящиках, що по аналогії з ямними, склалися з вертикальних вкопаних плит [58, 156-160]. Дослідник зазначає, що дерев'яні рами були добре сколоченими, деякі колодки вставлялися один в одного, як в пази. При аналізі матеріалу видається, ніби «череп та кінцівки» ВРХ та коня, знаходяться найчастіше поза межами саме дерев'яної рами. При чому сама дерев'яна рама нагадує основу кузова, повозки, в яку умовно «запрягається» тварина-провідник до світу мертвих.

Положення небіжчика.

Основним способом поховання була інгумація, поховання здебільшого індивідуальні. Стандартна поза – зібгане на боці, інколи з поворотом на спину чи груди, є, зустрічаються і рідкі випростані поховання, проте Р. Литвиненко ставить під сумнів реальність віднесення таких поховань до БК [57, 344-345].

Положення рук також мало певне значення, зустрічається 6 варіації їх розташування по відношенню до тіла, наймасовішою для ДДБК є зігнуті в ліктях обидві руки (чимось нагадує типове положення для сну), для ДПБК найчастіше зустрічається «адоративна» поза – права рука зігнута у лікті, ліва – пряма. Ноги завжди зігнуті в колінах [61, 59-70].

Для ДДБК на ранньому етапі характерним було поховання на тлі бінарної опозиції (чоловік (лівоорієнтований, західний секто) -жінка(правоорієнтована, східний центр)), головою на Північ, яка за дослідженням Р. Литвиненка асоціювалася зі смертю. Дніпро-Донської бабинської культури. Цікаво, що, хоча з плином часу північна орієнтація втратила цей сенс, в кістяки орієнтували переважно у південному напрямку.

Поховальний інвентар.

Вважаємо за доцільне, подати інформацію про поховальний супровід також у вигляді бінарної опозиції, характерної для ДДБК, що показано на Рис. 2.6. Тут бачимо, що за культурною атрибуцією найбільш вираженими є чоловічі поховання: за статистикою, найбільше шкури копитних тварин зустрічаються у представників чоловічої статі, так само як і кістяні або рогові пряжки.

У чоловічих могилах зустрічаються як елементи військової атрибутики (наконечники стріл, сагайдачні набори), так і набори «майстрів» (набори для виготовлення стріл, ливарні форми). Варто зауважити, що незважаючи на те, що в цьому суспільстві ремісниче ранжування не виражено так яскраво, як в зрубному, воно все одно прослідковується.

Наявні кам'яні сокири-молоти, а також булави, скроневі кільця (які знаходили лише в чоловічих похованнях) та шийні гривні, яка зустрічалася в похованнях лише молодих чоловіків (підлітків), а також, дерев'яний посуд.

Жіночі ж поховання є більш скромними, до жіночих реперів можна віднести окуляроподібні металеві підвіски (у складі намиста), кістяні намиста та браслети, намиста з іклами хижаків, якщо в чоловічих похованнях частіше трапляються дерев'яні посудини, то в жіночих похованнях трапляються керамічні поховання.

Зброя. Зброя представників ККБ відмічалася певною примітивністю та повторювала традиції, відомі ще з катакомбних часів. Археологами було знайдено луки, стріли або їх наконечники (зрідка в ДДБК, ще рідше в ДПБК), крем'яні ножі, дротики, кам'яні сокири-молоти, металеві сокири з бронзи, сокири-тесла.

Транспортні засоби. В похованнях ККБ можна зустріти сліди бойових колісниць, але, авторка роботи підтримує думку Р. Литвиненка, що називати КБ «культурою бойових колісниць» не варто. На відміну від наступниці БК – зрубної КЮ, де кількість як знайдених колісниць більша, так і принагідного для соціальних реконструкцій інвентарю, більше. Поховальний обряд бабинської культури не демонструє достовірних ознак, за якими їх можна було вважати колісничним суспільством [52, 41-44].

Символи влади. Р. Литвиненко відносить до символів влади невеличку вибірку булав з кам'яним навершям та сокири-молоти (по аналогії з ямною та катакомбними культурами), при чому в ДДБК виділяється особливість – сокири-молоти у двох випадках були знайдені в похованнях дітей-підлітків. Говорячи про одне з них, поховання Чотири Брати 12/10, судячи з обрядових характеристик (західна орієнтація, лівий бік), належало хлопчикові й містило маленьку кам'яну сокирку.

Важливою тут видається думка О. Орловської щодо використання таких макетів дітьми у контексті ігор, Дослідниця акцентує свою увагу на семантиці полювання або ж, знахарства (гра в шамана). Влучним видається її припущення щодо спадковості передачі професійного спрямування, з ремаркою відсутності такої на ранньому етапі існування ДДБК [28, 40]. Інший елемент, який дослідники воліють відносити до прикрас – є шийна гривня, яка, до речі також зустрічається в похованнях лише хлопців-підлітків.

Шийна гривня не була типовим явищем у поховальному обряді бабинського суспільства, ця металева прикраса зустрічається вкрай зрідка (як і взагалі металеві предмети у похованнях цієї культури), наразі відомо про 3 +1 шийню гривню. Гривні могли бути ідіомою знатного походження саме підлітків-чоловіків. Або, ймовірно, була елементом обряду посвяти хлопця підлітка у чоловіка-воїна, тобто мала таку семантику, що вказувало на перехідний стан майбутнього воїна з підлітка до дорослого [28, 214].

Знаряддя праці. С. Братченко, О. Післарій, Р. Литвиненко відмічають, що похованням КБ притаманні вироби з різних матеріалів, як кременю, так міді і бронзи. Серед знарядь виділяються кам'яні пести, ступки, абразив, випрямлячі держаків стріл, їх заготівлі, прив'язний молот, крем'яні ножі, скребки, кістяні та рогові проколки, віджимники-ретушери, мідно-бронзові ножі, шила, стамески. До достовірно чоловічих видів похоронного можна віднести лише т.зв. набори "стрілочників", кам'яні оселки та знаряддя з металу. [55, 177-179].

Ритуальні набори. В похованнях ККБ, особливо в ДДБК, часто зустрічаються астрагали – таранні кістки ДРХ. Р. Литвиненко пропонує розглядати ці астрагали (разом з «конусом» у якості гральних предметів, цю ж думку поділюють його учениці О. Грищук та О. Орловська [73, 52].

Авторка кваліфікаційної роботи також запропонувала свою версію використання «астрагалів» в обрядовій практиці. У статті «Рівень гендерної диференціації», авторка пропонує розглядати астрагали, як маркер

проходження ініціації. Не відкидаючи версії попередників про відношення альчиків до шаманських культів, авторка пропонує розглядати альчики не тільки як оберіг, а як символ приналежності небіжчика до стану «дітей», незалежно від його біологічного віку.

Наступним ритуальним набором можна вважати «шкура тварин». Це могла бути як і сама шкура (вичинка), так і особливий ритуальний набір, який в археологізованому вигляді складає комплект кісток “череп – гомілки”, тобто голови і чотирьох кінцівок великої (здебільшого бика), рідше дрібної (вівця-коза) рогатої худоби, а також коня. При цьому, череп тварини міг лежати на укладених купкою кінцівках, або ноги тварини попарно укладені за черепом. Слід зазначити, що шкура в ДДБК трапляються в 1.3-6 разів рідше, ніж у будь-якій з пізньокатакомбних груп східної зони [51, 183-190]

Р. О. Литвиненко систематизував випадки розміщення шкури тварини відносно померлого, поділивши їх на 4 варіанти: 1) перед померлим, тобто в тій стороні, куди він звернений корпусом і спрямований особою; 2) за спиною померлого; 3) в ногах померлого; 4) в головах померлого. Найтипівішими виявилися 1 і 3 варіанти, а рідшими – 2 та 4 варіанти. У виборі місця для розміщення шкури, як можливого символу супроводжуючої тварини, перевага надавалася тим варіантам, які відповідали напрямку "перед померлим" або "попереду померлого" [53, 224]. Показовим є і те, що супровідну тварину, як у похованнях, так і на підкурғанних майданчиках, укладено таким чином, щоб її морда була спрямованою до півночі [60, 271].

Проаналізувавши 171 поховання ДДБК, авторкою було підраховано, що шкура ВРХ зустрічається лише в похованнях дорослих, і переважно чоловіків. Хоча є жінки, котрі супроводжувалися шкурою бика (ситуація аналогічна з трьома жіночими похованнями, в яких були знайдені суто чоловічий маркер – пряжки). Шкура ж ДРХ зустрічається переважно у дорослих жінок, а також у дітей та підлітків.

Таким чином, поховальний обряд ямної КІО на території України в стандартизованому вигляді має наступні ознаки: спорудження курганів з наявними досипками, центральне розташування ями у кургані. Небіжчик лежить випростано на спині (ранній етап), на пізньому етапі з'являється зібгана на боці поза, кістяк густо засипаний вохрою. Поховання загалом без інвентарю. Тому, з огляду на таку стандартизовану схему, поховання, що загалом містять супровід, мають складну поховальну конструкцію, або певну кількість насипок і досипок, або більш просторі поховальні ями розглядаються дослідниками, як поховання людей з соціальним статусом.

Для катакомбної культури в стандартному, узагальненому, вигляді були характерні відсутність спорудження нових курганів, середні розміри поховальної споруди, розміщення поховань по колу, головою до центрального поховання. Самі могили часто малоінвентарні, у багатьох похованнях наявні керамічні вироби або жаровні, небіжчики – скорчені на боці, густо засипані вохрою. А тому, поховання, що містять елементи прикрас, зброї, владні атрибути, елементи моделювання черепів або розпису поховальних споруд, розглядаються дослідниками, як поховання статусних людей.

Аналогічна ситуація видається і з похованнями Бабинської культури. В деяких аспектах, вона відновила традиції пізньоямної спільності – повернулася до спорудження курганів, більше того, запровадила нову технологію – довгі кургани. Для ДДБК, як справді, найяскравішої культури ККБ, на ранньому етапі була характерна сильна диференціація за статевіковими ознаками. Чоловічі кістяки покладені на захід, жіночі – на схід, обидва – орієнтовані головою на північ. Так само, як і в попередні часи, більша частина поховань – безінвентарна, інколи в похованнях зустрічаються сліди вохри. А тому, могили, які мають складні поховальні конструкції, наявність зброї, астрагалів, шкури рогатої худоби або коня, металеві прикраси, які належали представникам чоловічої статі, ремісничих наборів розглядаються дослідниками так само, в контексті поховань людей зі статусом.

Розділ 3

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ СКОТАРІВ БРОНЗОВОГО ВІКУ

Переходячи до наступного розділу наголосимо, що у межах дослідження фокус падає саме на функціональну та потестарну стратифікацію соціуму. Функціональна стратифікація є ключовим аспектом організації суспільства, бо визначає функції, що здійснюються населенням на різних рівнях його організації та взаємодії. Завдяки дослідженню цієї стратифікації ми формуємо уявлення про розвиток інституцій в праісторичних суспільствах і вивчаємо можливий розподіл обов'язків, що призводив до розвитку обраних суспільств. Вивчення ж потестарної диференціації суспільства стосується процесу виникнення та розвитку керівних органів в його межах. Тобто вона демонструє, як розподіляється та використовується політична влада: чи вона сконцентрована в одних руках, чи навпаки.

А. Спімахов зазначав, що на основі аналізу реманенту ми маємо доступ для вивчення лише певної частину населення (часто – меншості), обраної для поховань по не зрозумілим причинам [21, 15]. Тим не менш, вертикальний статус, це та характеристика, яка ймовірніше враховувалася при похованні кожного з індивідів. Дослідниками, на основі описання «нестандартних», «багатих» поховань бронзового віку, наразі виділяються наступні соціальні верстви: правителі (володарі), служителі культу (жреці), майстри (ті, хто спеціалізовано займався ремеслом), рядові обциники, торговці, раби. У межах наявного археологічного комплексу, дві останні групи важко виділити в окремі верстви. Проте, варто розуміти, що критерії багатства похоронного інвентарю є змінною величиною.

У межах дослідження ми керуємося етнографічними порівняннями з народами, які населяють країни Африки, Океанії та Австралії. Питання доцільності використання етнографічних даних для археологічних досліджень

викликають у деяких науковців питання. Більшість наукової спільноти схиляється до того, що саме данні етнографії можуть надати археологам глибше розуміння соціальних структур та організації минулих суспільств, що є особливо цінним при аналізі археологічних об'єктів, таких як поховання. Етнографія дійсно допомагає дослідникам встановлювати зв'язки між археологічними знахідками і соціокультурним контекстом, і тим самим реконструювати історію конкретного історичного суспільства. У свою чергу поєднання археологічних і етнографічних матеріалів, дозволяє створити більш повний історичний наратив, який охоплює як матеріальний, так і соціокультурний аспекти прадавніх соціумів.

Правителі.

Поховання правителів зазвичай містять так звані «символи влади», до них відносять предмети, нехарактерні для більшості стандартизованих поховань, або ті, які за етнографічними порівняннями були притаманні достеменно відомими володарам. Зазвичай, сюди зараховують сокири, булави, жезли (останні притаманні найбільше зрубній культурі, яка знаходиться за межами нашого дослідження).

Ще з часів енеоліту, сокири вважалися реальним бойовим інструментом, це відображає археологічний матеріал багатьох культур. Згодом, наприклад в Єгипті на початку III тисячоліття, сокира була символом правителя, який з божим заступництвом зміг об'єднати державу. Тобто, з таким символом в Єгипті асоціювався правитель, в особі якого об'єднувалися як політичні, так і захисні функції. Цікаво, що функції «захисту» у цьому контексті могли носити не тільки воїнський, а й жрецький підтекст. Як продемонстровано на Рис. 3.1, сокири мали такі божества, як Баал (ассирійсько-вавилонська міфологія) [69], Тешшуб (хурритська міфологія) [70], Зевс (грецька міфологія), хоча подвійна сокира грецького Громовержця сильно відрізняється від, власне, сокир-молотів.

В багатьох культурах, сокира приймала образ жертвної, подекуди, справедливої смерті, а інколи, навіть, переродження через смерть. На рис 3.2 проілюстровано приклад етрусського демона «Хару», основним знаряддям якого була сокира, за допомогою якої здійснювався суд [71].

Іншими словами, якщо уявити, що за допомогою кам'яних сокир-молотів між божествами та людьми встановлювався певний зв'язок, ймовірніше за все, ті, хто мав право їх носити, виконували роль медіаторів між світом живих та мертвих. Тобто, сокири-молоти можна вважати інсигніями влади, але якої саме влади: світської чи духовної? Можливо, сокири-молоти часів елеоліту - ранньої бронзи були атрибутом саме унітарної влади. Наприклад, Нарам-Суен, або як його називали «вічний цар», аккадський правитель, перетворений на божество, носив з собою сокиру-молот, що зображено на Рис. 3.1.

Поховання з сокирами-молотами ямної культури відрізнялися більш просторими камерами (але меншими, ніж поховання з повозками), наявністю лише мідних металевих прикрас. Інколи, подібні поховання були супроводжені ровами, які також мають магічне значення. У похованнях Інгульської катакомбної культури кількість знайдених сокир-молотів (зустрічаються навіть орнаментовані) трохи більша, ніж в похованнях Донецько-Донської катакомбної культури. Для бабинських культур характерне також рідкісне трапляння цього реманенту у похованнях.

Булави, як символічний атрибут, зустрічаються на території півдня Східної Європи в період ранньої-пізньої бронзи вкрай рідко. Наразі відомо лише кілька ямних поховань на території України і одне поховання на території Молдови. Символічне значення булави залишається ще не до кінця з'ясованим. Вчені наголошують, що вона могла належати, як представникам чіфдому, так і бути просто видом зброї. І дійсно, булава відома, як вид зброї, ще з часів палеоліту. В епоху поширення бронзи на великих територіях були знайдені наверхі кам'яних булав з отворами. Цікаво, що булави частішають у

похованнях катакомбної культури (їх було знайдено трохи більше 10 для ДДКК, і приблизно 7 для ІКК), вони ніколи не зустрічаються з сокирами-молотами (так само, як і повозки в ямній культурі) [86, 50]. Булави також порівняно рідко (лише 3 випадки) зустрічаються і в ДДБК [55, 179].

За індійською міфологією, вперше булаву тримав аватар Вішну – Крішна, трохи згодом, самого Вішну почали зображувати з каумодакі (булавою), що ілюструє Рис 3.3. Один з головних героїв Рамаяни – Хануман також зображувався з булавою, образом військової могутності. Особливу цікавість викликає герой шумеро-аккадського епосу – Нінурта, за одним перекладом бог війни, за іншим «бог ураганного вітру», «бог – повелитель скотарів» або - «цар-воїн». Він зображувався зі своєю чарівною булавою «шаруром», яка дослівно перекладається, як «винищення тисяч», (за іншою версією – шарур, це жезл з зображенням голів двох крилатих левів) або з семиголовою булавою, зображення якої демонструє Рис. 3.4. Шарур також відігравала роль «посередника» у спілкуванні між героєм та його батьком - богом Енлієм, але на відміну від сокири-молота (яка також була медіатором у спілкуванні), булава в епосі відповідала не за духовний захист, а за винищення ворогів. В епосі «Подвиги та діяння Нінурти» [8] читаємо (переклад з рос. – мій):

Владика у сяйві великому!

Нінурта, вожде, хто у могутній силі

Один проноситься над горами,

Потоп ревучий, невтомний,

Хто скидається на ворожі країни,

Герой, хто віддається битві,

Повелитель, хто, міцною рукою затиснувши булаву бойову,

Дробить, подібно до зерна, потилиці людей непокірних.

Таким чином, якщо булаву можна розглядати як символ влади, то як влади саме військової. Проте, варто наголосити, що булави співіснували з сокирами-молотами, і ніколи не траплялися в межах одного поховання [84, 355-359]. Відповідно, припускаємо, що в деяких племенах катакомбних культур у межах інституту вождівства могло відбутися відокремлення військової від адміністративної функцій.

Перейдемо до такого артефакту, як жезл, який зрідка подибується у ямних та бабинських похованнях. Майже ні в кого не викликає сьогодні сумніву, що жезл є загально визнаним символом влади. В деяких інших випадках, жезли та скіпетри можуть мати релігійне значення, через їх використання у ритуалах чи обрядах, як знак божественної влади або примирення. Ще одне значення жезла – символ чоловічої влади, який вийшов з системи фалічних символів.

Жезли на території України зустрічаються ще з часів енеоліту і пов'язані з пам'ятками новоданилівського типу [92, 18-30]. Під жезлами (скіпетрами) малися на увазі кам'яні навершя, сполучені з дерев'яною рукояткою. Одиначні жезли, з навершям у вигляді голів коня, зустрічаються ще в ямну епоху. Дослідникам до кінця не зрозуміле їх значення, часто це пояснюється через культ коня у межах племені. Однак такі знахідки на території України одиначні.

Цікаве порівняння щодо цього сюжету можна зробити по відношенню до знахідки посоху з імітацією голови лося в Македонії, село Суводол, за публікацією Н. Чаусідіса [102, 69-74]. Він наводить думку В. Петрухіна, що жезли у формі голови могли використовуватися, як колотушки для шаманських барабанів. У часи катакомбної культури, у посткатакомбний час рідкою знахідкою є посох з гирлигою. Цікаво, що саме гирлига, яка спочатку була символом єгипетського бога Озиріса, за часів Тутанхамона стала вважатися символом влади фараона, або примусової влади. Самі жезли, як символ влади

правителя, досягли свого розквіту вже за часів зрубної культури, у межах якої В. Циміданов виділив наявність декількох рангів правителів [103, 108-110].

Окремо ставимо такий елемент, як транспортний засіб. Наразі, вчені виділяють дві думки стосовно семантичної ролі повозок в похованнях бронзового віку. Перша думка, якої притримуються В. Циміданов, С. Іванова, Е. Кайзер, наголошує, що ТЗ були маркерами високого соціального положення, яке з огляду на частоту трапляння як в дорослих (і чоловіки, і жінки), так і в дитячих похованнях, могло передаватися у спадок. У ямному суспільстві у повозки запрягався бик, при чому для матеріалів Північно-Західного Причорномор'я були знайдені і глиняні модельки бика з кибиткою. Серед цих же поховань найбільша частка траплялася зі срібними прикрасами та зі скорченими на спині кістяками, що підкреслює значущість поховань. Друга думка стосується факту відсутності додатково інвентарю в похованнях з повозками, але ця інформація актуальна для поховань з Прикубання. Її прихильники вважають, що поховання з ТЗ мали скоріше ритуальний характер, високий соціальний ранг при цьому не був обов'язковим.

Для території ж України, поряд з ТЗ зустрічаємо не тільки різноманітний престижний інвентар, а й просторі могили, великі насипи та складні поховальні споруди. В міфах багатьох народів Мезоамерики, Австралії та Океанії зустрічаються перекази, за якими вождь або члени його родини беруть участь в обов'язкових ритуальних жертвоприношеннях, при чому жертву обирає жрець з привілейованої верстви населення.

Зрозуміло, що саме по собі колесо, в міфології багатьох народів, виступає як астральний символ, його часто порівнюють з Сонцем, або вогнем, тому, що колеса знаходяться в постійному русі. Колесо немов натякає на вічний плин життя. На колісниці їздить грецький бог Геліос, ведичний бог Суря (про культ якого в катакомбному суспільстві писала І. Ковальова), скандинавські Соль та Мані, які перевозять Сонце та Місяць, навіть скандинавський бог Тор, що відтворено на Рис. 3.5. Тобто прослідковуємо, що

використання транспортного засобу так чи інакше було привілеєм вищій соціальних щаблів.

Космогонічне уявлення про колесо, разом з престижним інвентарем, дозволяють нам пропонувати ідею, за якої ТЗ в похованнях належать особам високого соціального статусу, які брали участь в ритуальному жертвоприношенні. Це може деякою мірою пояснити представленість усіх статевовікових груп у цьому типі пам'яток.

Антропоморфні стели. Не можемо обійти й сюжети пов'язані з ідолами ямної культури, тобто антропоморфними стелами. Найбільш відомі сьогодні – Керносівський та Федорівський ідоли. Вони були виготовлені з піщаника, Керносівський ідол прикрашений орнаментом і зображеннями як з верхньої, так і нижньої сторін, Федорівський – лише з верхньої [90, 23-26].

Вчені трактують зображення цих ідолів наступним чином: на лицевій стороні бачимо зображення людини (чоловіка), зі складеними на грудях руками. Людина носить пояс, за який покладено сокиру, що зображено на Рис. 3.6. Плечі прикрашені фестонами та валиками. На лицевій грані зображено дротик. В області живота обох ідолів зображено чоловіка з піднятими вгору руками, «з хвостом» та тварину, імовірноше кобили або корови. Дослідники надають два пояснення:

1. Поза намальованої людини «з хвостом» відноситься до «служителів культу» та позначає брахманів, представників найвищої з варн. Це порівняння, скоріше, виходить із традиції порівнювати устрій традиційних племен з устроєм країн, що сповідують індуїзм. Такі аналогії є частими в історіографічній традиції [90, 30].

2. Стосується практики «священного шлюбу» між людиною та твариною [75, 101].

Вперше, сюжет щодо актів зоофілії на зображеннях кам'яних стел описала І. Ковальова для Керносівського ідола. Дослідниця зазначала:

«зображення коня і бика з підкресленням їх статевої потенції дуже добре узгоджується з образом верховного чоловічого божества, що виливає сім'я-дощ і сприяє розмноженню сил» (переклад - Касьян В.О.) [75, 99].

В. Отрощенко так описав сюжет з життя Федорівського ідолу: «Центром композиції є пупок, переданий рельєфним колом із лункою – символом родючості та жіночого лона. Над ним зображено кобилу, за відсутності ознак протилежної статі. За хвостом кобили, направо від лунки, стоїть хвостатий персонаж у позі адорації та з напруженим фалосом. Наявність адоранта надає події сакрального чину та дозволяє долучити цю композицію до варіацій на тему «священного шлюбу», а саме – підготовці до злягання адоранта з кобилою». [76, 103]. В. Циміданов, досліджуючи «зображення з хвостом», теж зазначав їх можливе еротичне значення. [104, 59-60] В. Отрощенко припустив, що образ, зображений на стелах є образом Ідри – арійського бога громовержця, «царя усього всесвіту» [75, 105-106].

Підмітимо, що, як і цар Нарам-Суен, наш герой з антропоморфної стели супроводжується сокирою. Тому можемо пропонувати антропоморфні стели якості маркеру поховань «вождів».

Деталізуємо сюжет, пов'язаний з зоофілічними мотивами на ямних кам'яних стелах. Саме він знаходить підтвердження в етнографічних аналогіях. В практиках традиційних народів, основним заняттям яких було скотарство, існувало щось на кшталт «різновиду» сексуальних практик з коровою.

В Південному Судані живе плем'я, яке називають «плем'я справжніх скотарів», тому що вже більше тисячі років в племені не змінюється уклад життя. В сексуальних практиках, що базуються на культурі родючості, задіяні хлопчики племені. Стадо випасають лише чоловіки, Рис. 3.7 демонструє, що за традицією після випасу хлопці, які не проходили ще обряду ініціації, доглядають за коровами: миють, доять, тощо.

Мундарі вирощують велику кількість худоби – корови (основа стада), вівці, кози, додатково їх економіці властиве і землеробство – вони вирощують курудзу, сімсим, тощо. Через те, що скотарство є основою їх господарства, головною задачею для багатьох людей є захист поголів'я. Плем'я дуже часто захищає стадо за допомогою зброї від набігів сусідів. Сьогодні вони вдало використовують автомати, але їх традиційна зброя – списи, лук і стріли, ножі. Важливо, що в цьому племені існує досить розгалужена стратифікація [109].

Самі люди живуть невеличкими групами, що утворюють поселення. Кожне з невеликих поселень очілює «голова» родинного клану, який підпорядковується вождю, влада якого розподіляється на декілька інших племен.

Вождь виконує не тільки адміністративні, а й соціальні та ритуальні функції. Статус вождя – спадковий, вождь приймає активну участь, а інколи і організовує певні обряди. Поряд з вождем існує цілий управлінський апарат: рада старійшин, голова спільних зборів, людина, яка відповідає за випас і цілісність худоби (саме ця людина частіше добре озброєна, тому що вона захищає стадо від нападів інших племен цього ж етносу), а також людина, що відповідає за безпеку поселення та жрець, який відповідає за здійснення основних обрядів [109].

При чому, у межах племені існує цілий штат «служителів культу». Служителі культу у мундарі спеціалізовані – є ті, хто відповідає за виклик дощу, або «служителі культу дерева ші», є лікарі, як об'єднують у собі функції знахарів та ворожбитів. У сусідніх племенах, наприклад, дінка, зустрічаються так звані «майстри списів» - це люди, які брали участь у перемовинах між кланами та етносами, їх основна функція полягала в тому, щоб змусити супротивника погодитися з ними, в інакшому випадку, вони погрожували, що нашлють прокляття.

Звернімо увагу і на зовнішній вигляд цього маленького етносу. Кожен хлопець, який пройшов обряд ініціації, отримував на лобі відповідні шрами у вигляді «совиноного крила», який дуже нагадує ялинково-паркетний орнамент, по 3 паралельні смужки з кожної сторони. До того ж, на деяких коровах племені можна побачити знак двох кіл, вписаних один в одне. Цей знак схожий з тим, що за визначенням В. Отрощенко по відношенню до Феодосійського ідола, виступає, як символ «родючості». Ці подібності відтворено на Рис.3.8.

Служителі культу.

В. Циміданов писав, що термін «служителі культу» вживати доречніше за термін «жрець», через те, що не кожна особа, яка була наділена магічними силами була причетна до інституту жрецтва. Від визначенням «Служитель культу» розуміємо особу, яка виконує релігійні або обрядові обов'язки у межах певної традиції чи культу. Це може включати жерців, шаманів, знахарів, гадалок або їх помічників, які здійснюють ритуали, та виступають посередниками між світовим і трансцендентним, сприяючи дотриманню релігійних обов'язків.

У межах ямної культури відомі поховання у кам'яних ящиках, або з кам'яною обкладкою, ровами, кам'яним чи дерев'яним перекриттям, які традиційно ототожнюються з носіями високого соціального статусу. Цікаво, що, якщо роздивитися форму кам'яних ящиків, де плити вкопані вертикально, можна побачити, що вони якимось чином нагадують печеру. А саме печера у міфології багатьох країн асоціювалася з сакральним місцем. Наприклад, в міфології греків, усі божества першого покоління вийшли з печери. В ущелинах скель Гея зустрічала Урана, у печерах та в ущелинах Гея народжувала своїх дітей. З іншого боку, печера була входом до підземного царства, таким чином, саме печера виступає, як місце, з чого усе починається і на чому усе закінчується, це одночасно і місце народження і могила. Якщо уявити, що на території України, печер не багато, ймовірно, можна проводити аналогії між печерними похованнями та похованнями в кромлехах, кам'яних

ящиках, з перекриттями, тощо, і припускати, що ці споруди могли слугувати імітаціями печери, символічне значення якої має дуже давнє коріння. Цікаво, що народів гірських місцевостей, Сибіру, тощо, поховання в печерах були притаманне деяким шаманам [89].

Для поховань у кам'яних ящиках характерним було наявність сокири-молота, мідних прикрас, проте певна кількість таких поховань могла і не містити інвентарю зовсім. Іншою цікавою особливістю є те, що в кам'яних ящиках знаходили кістяки або дітей, або дорослих чоловіків.

У межах Північного Причорномор'я, наприклад, було знайдено лише два аналогічні поховання з жіночими кістяками. Це не дивує, адже, хоч і кількісно менше за чоловіків, жінки в архаїчних культурах також могли займатися магією або знахарством. Як тоді пояснити наявність дитячих поховань у таких мегалітичних конструкціях? Наприклад, в скандинавській культурі, учнями шаманів могли ставати лише діти. Яке підґрунтя маємо для таких порівнянь? Згідно сучасним генетичним дослідженням, найвищий відсоток ямної ДНК зустрічається у норвежців [112, 654].

До того ж, якщо подивитися на обряди вікінгів часів Середньовіччя, можна побачити досить багато збігів у поховальних традиціях. Так, на думку відразу спадає обряд поховання, за яким над померлим статусним вікінгом споруджували каркас корабля з дерев'яних жердок. Звісно, ці жердки залишали по собі певні отвори. Ямки від жердинок також були характерними і для поховань ямної культури, а наявний престижний реманент досить прозоро натякає на непересічний статус похованого. Звісно, з такими порівняннями мусимо бути обережними, адже мова йде про дві різні епохи і зовсім різні, як в географічному, так і в історичному плані, регіони.

Поховання катакомбних дуже часто перекривалися або кам'яним/дерев'яним перекриттям, або колесом. Авторці роботи, катакомби також нагадують штучні печери, де небіжчик ніби додатково ізольований від

навколишнього світу. Після розпаду блоку катакомбних культур, їм на зміну приходить ККБ, у межах якого також виділяються кромлехи, кам'яні або дерев'яні рами. Так само, як і з похованнями ямної культури, в певній кількості поховань, відсутній інвентар, проте, рівень працевитрат вказує на високий соціальний статус небіжчиків за життя.

За археологічним матеріалом, поховання служителів культу були марковані ритуальними наборами «мідні ножі та шила», підвіски з зубами тварин, астрагали, розтиральники з фрагментів сокир. При чому, якщо зуби тварин – це розповсюджений по всьому Євразійському континенту реманент, який пов'язують з оберегами, то роль астрагалів залишається досі не з'ясованою. Наприклад, дослідники ямного КЮ відносять астрагали до «грального набору», або, наприклад, навіть до іграшок. Певне світло на це питання проливає ДДБК. Астрагали, хоча й виступають одним з яскравих елементів поховального реманенту степових культур доби бронзи Східної Європи, трапляються далеко не у всіх похованнях. Р. Литвиненко наголошує, що для поховань дорослих, незалежно від статі, характерним можна визнати наявність 1 астрагала. А от для поховань дітей та підлітків ледве не правилом є присутність наборів альчиків, нерідко доволі значних, що складаються з кількох десятків і навіть сотні-півтори кісточок [29, 215; 30, 37-41].

У багатьох африканських племен, як скотарських, так і землеробських, наявна система жрецтва має розгалужену структуру. Так, наприклад, африканське плем'я – йорубу, мають не тільки «верховного жреця» - бабалаво, а й «жерців-посередників» - огана, які спілкуються з духами, жерці- апетебі, які відповідають за обряди родючості, жерці-егунгуни, що спілкуються з духами померлих членів племені [110].

Відповідні елементи, які натякають на схожу розгалуженість у скотарських племенах бронзового віку, демонструє поховальний реманент. Поховання у кам'яних ящиках, з мотигами, кістяними трубочками, перевернутими керамічними посудинами, з металевими наборами по типу

поєднання ножа та шила, можуть натякати на виконання служителями культури різних функцій.

Майстри.

Для явної культури поховання «майстрів не було характерним, більше того, господарчий інвентар було знайдено виключно в чоловічих похованнях, зрідка – в дитячих. У катакомбних культурах потрохи намічається виділення ремесла, з'являються перші поховання з виробничими наборами, господарчий інвентар починає зустрічатися і в жіночих похованнях.

Відсутність у похованнях жінок інструментів праці свідчить про те, що їхній внесок у господарське життя не відображено в археологічних матеріалах. У стародавніх суспільствах до традиційних занять жінок належать (окрім догляду за дітьми та організації побуту) гончарство, прядіння, ткацтво, мотичне землеробство. Під час зрілого віку зникають майже всі види прикрас і інших артефактів, але саме тоді збільшується рівень трудових витрат на похоронний обряд, виникають особливості поховань.

У той же час, КС, як і ККБ демонструє спеціалізацію праці. Наразі відомо про майстрів по шкурі, ливарників, майстрів по зброї, стрілочників, ткачів, майстрів по дереву, музикантів. Різноманітна символічна орнаментация кераміки також дає право зараховувати до майстрів і керамістів або художників (обряд моделювання черепів) Але, варто бути обережними, адже такі символи та обряди могли мати ритуальний характер, а отже наноситися представниками «жрецтва». Щодо катакомбної культури, С. Пустовалов пише, що саме розвиток ремесла відображає етап подальшого еволюційного розвитку та відокремлення початкових каст і етнічних груп на більш чітко визначені професійні категорії [86, 334]. Цікаво, що кожна культура виявляє схожість у подібних похованнях: вони найчастіше малоінвентарні, можуть бути як впускними, так і основними, але ці поховання середніх розмірів.

На археологічних матеріалах простежується, що в племенах бронзового віку мало місце поступове виокремлення військової справи. С. Пустовалов зазначив, що систему катакомбного війська можна встановити за матеріалами Рігведи [84, 81], де воно складалося з кштаріїв, професійного війська та озброєної маси людей. Матеріали демонструють, що в катакомбному суспільстві з'являються певні види зброї, що могли натякати на формування війська, говорити про яку-небудь «спеціалізацію» при цьому, зарано.

На цю думку наштовхують знахідки різних елементів зброї, як наприклад, наконечники списів або стріл у ямному, катакомбному, бабинському суспільствах. Стріли були найбільш характерними для пізньоямного часу, в похованнях вони частіше за все, зустріються, як предмет, що став «причиною смерті». Зважаючи на те, що пізньоямний період співпадає з часом побутування катакомбних культур, можна зробити висновок, що лук і стріли були основою озброєння катакомбників.

Про те, що стріли, а точніше наконечники стріл, можуть бути маркером високо соціального статусу писали і Л. Клейн, і С. Братченко. Л. Клейн пропонував розглядати їх, як символи влади, але ця думка не знайшла широкої підтримки серед науковців. А. Дубяга, аналізуючи матеріали ДДКК, дійшов до висновку, що наконечники фіксуються як окремий вид зброї у поєднанні з іншими видами озброєння. Найпоширенішим типом комплексу, що включає наконечники стріл, є їх комбінування з наконечниками списів. Різноманіття збройних комплексів свідчить про відсутність диференціації серед воїнів за видом озброєння [19, 189].

С. Пустовалов зазначає, що військовий загон формувалася на етнічному принципі: елітні катакомбні родини формували військовий контингент із панівного етносоціального середовища, тоді як менш елітні групи - з пізньоямного.

Рядові общинники.

Велика кількість поховань у досліджуваній період є малоінвентарною, або взагалі безінвентарною. Дослідники відносять такі поховання до рядових, або ж до поховань рабів. Наголосимо, що підкурганні поховання, незважаючи на їх розмір, потребують великого людського ресурсу на спорудження. В історії багатьох народів раб зрідка мав хоч якісь привілеї, і, навряд чи міг бути похований за традицією «господарів», беручи до уваги той факт, що рабами ставали переможені з інших племен або племінних об'єднань. Е. Кайзер зазначає, що можливо, існували релігійні чи інші ідеологічні мотиви, які зумовили помірне використання предметів похоронного інвентарю, тому робити якісь висновки щодо безінвентарних поховань ще зарано [26, 120].

Узагальнення

Найімовірніше, ямне суспільство було диференційованим, на це вказує досить складний поховальний обряд. Видається, що ямне суспільство спочатку являло собою сукупність родин, які були об'єднані в плем'я і здійснювали колективне управління. Згодом, племенем міг керувати один з представників «ради», якого обирали по принципу «суспільного договору». Видається, що загалом, високий соціальний статус у ямному суспільстві передавався у спадок. «Голова» племені міг маркуватися сокирою-молотом, зображення якої було знайдено і на антропоморфних стелах, що явно відносять нас до традиції культу предків. Суспільства, про які ми ведемо мову, носили виключно патріархальний характер, а тому, видається, що на рівні раннього етапу ямної культури сокири-молоти виступали атрибутом «головного чоловіка» племені, який мав великий авторитет серед голів патріархальних родин, і уособлював у собі не лише управлінські, а й сакральні, військові функції. Можливо, саме в ямній КІО бутувала надобщинна політична структура, яка, проте, ще не викоремилась у «чіфдом».

Екологічні кризи, що супроводжували ямну культуру, змушували їх утворювати певні конгломерації, які ми б назвали союзом племен, що повело за собою можливу уніфікацію поховального обряду на великій території. При чому, такі об'єднання вимагали б чіткої ієрархічної вертикальної структури, прослідкувати яку поки не вдається.

Важливо підкреслити, що виділення ремесла тільки починає простежуватися, про поховання «ремісників»/»майстрів» говорити зарано. Це може означати, що в племенах не було надлишкового продукту, який призвів би до виділення чіфдому та певної майнової диференціації. Проте, прослідковується наявність в ямному середовищі пастухів, при чому, ними, ймовірно, були не молоді хлопчики, а по аналогії з африканськими племенами, дорослі чоловіки, що носили при собі зброю для захисту. За етнографічними аналогіями, серед населення виділялися ті чоловіки, які несли відповідальність за збереження худоби, а також за охорону поселення, коли усі чоловіки зайняті випасанням.

Окремо слід поговорити і про «служителів культу», яких в племені було чимало, і які мали певну спеціалізацію – шамани (наприклад, поховання в кам'яних скринях), жреці що спостерігали за небесними тілами (поховання з ровиками, або з мотигами), знахарі (лікарі) Безінвентарні поховання важко оцінювати через брак антропологічних визначень.

Для катакомбних культур характерним була складна соціальна структура розсіяного характеру з ієрархією окремих територій. При чому катакомбні культури переживають незначну зміну уявлень про традиції поховального обряду. За їх господарювання майже не споруджувалися нові кургани, вони користувалися курганами ямних культур. В етнографії зустрічаємо практику «займання території», наприклад, коли одні племена перемагають інші, вони мають право на використання тих сакралізованих речей, які раніше належали переможеним. З іншої точки зору, урахувавши гіпотези про довге співіснування ямних та катакомбних племен, можна припустити, що ямні

кургані сприймалися катакомбним населенням, як особисті родові кладовища. Водночас, в катакомбних похованнях майже відсутні антропоморфні стели, що говорить про відсутність культу предків, подібного до ямної культури.

Важливим є те, що катакомбні пам'ятки відрізняються від ямних варіативністю поховального приданого. Тут чітко прослідковується виділення ремесла і особлива роль «майстрів» у суспільстві, урізноманітнюється також і каста «служителів» культу, до якої можливо належали спеціалісти» які займалися ритуальним розписом предметів. Одночасно, з поховальної практики майже зникають повозки у такому вигляді, як ми їх знаходимо у ямній.

Що стосується статусу «володаря», то авторка схиляється до думки, що в катакомбній спільноті поступово оформився чіфдом, який користувався надлишковим продуктом. Нечисельні знахідки булав, деяких прикрас натякають на те, що подібні речі створювалися лише для особливих людей, які мали дуже високий статус та авторитет. Важливо сказати, що в катакомбну епоху значно розширюються військові можливості населення, трохи модернізуються види озброєнь, хоча їх різновид не побільшав.

Поява такого елемента обряду, як булава, яка розглядається дослідниками як символ військової влади, дозволяє припускати, що саме в пізньоямній-катакомбний час міг оформитися чіфдом, де виділася військова та адміністративна функція. Важливо сказати, що на користь ідеї про формування «чіфдому» свідчить факт виокремлення ремесла, яке створює надлишковий продукт. Цим надлишковим продуктом могли користуватися представники вищої страти задля особистих потреб, міжнародних обмінів або військової дії.

Що стосується культурного кола Бабіне, то можна уявити, що та криза, пов'язана з значною посухою, яка призвела до падіння держав в Єгипті та в Месопотамії та розпаду катакомбних культур, відсунула посткатакомбний світ

назад від переходу до якоїсь щаблі державної організації. Вирогідніше, що у бабинському середовищі влада вождя так само співіснувала із владою старійшин.

Проте, ДДБК демонструє унікальні матеріали визначної статевої диференціації, що вказує на різне соціальне, опозиційне, положення чоловіка та жінки раннього етапу. Відродження традицій курганного будівництва, розвиток ремесла, повернення деяких пізньоямних традицій (наприклад, повернення жезлів) в поховальному обряді відобразило реакцію суспільства на загальносвітову кризу та спровокувало появу унікальної ідентичності бабинської культури.

Ми вже згадували думку Р. Литвиненка, який зазначає, що межі ДДБК не були стабільними і часто змінювалися. На нашу думку, це може свідчити про те, що «очільники племен» намагалися втримати свої кордони, одночасно відшукуючи нові придатні для життя та випасу місця. Це бажання, з іншого боку, виразилося у міграції ККБ на схід, до Уральських гір. Знахідки сокир-молотів у цих похованнях можуть говорити про наслідування «давніх традицій»/ «культу педків», зв'язок з якими відчувався через цей інвентар.

Так само, як і в попередній період, в ДДБК, і в ДПБК зустрічаються поховання ремісників, поховання з військовим інвентарем, а також поховання з залишками одягу, ювелірними прикрасами, шкурами тварин, що свідчить про наявність майнової диференціації у межах цього племені.

Отже, у третьому розділі було прослідковано, що соціальний розвиток бронзових племен півдня Східної Європи не може розглядатися, як простий однолінійний процес. Доколісничі культури продемонстрували складну функціональну та потестарну диференціації при паралельному оформленні інституту вождівства, розвитку ремесла, виокремленні військової справи та урізноманітнення рангів серед «служителів культу», що відобразилося у поховальному обряді.

ВИСНОВКИ

Сьогодні Україна стикається з сильними викликами, зокрема в науковому полі. Проблеми, пов'язані з поступовою втратою частини фондів та матеріалів розкопок з території Криму, Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей підвищують цінність праць в археологічній площині, які закріплюють та актуалізують знання про давнє минуле нашої країни.

Вивчення соціального устрою праісторичних суспільств є важливою віхою в археологічній науці, бо допомагає нам краще зрозуміти форми організації традиційних племен. Виділення різних суспільних груп і встановлення ступеню ієрархії між ними дозволяє нам краще дослідити економічні і соціальні процеси, що мали місце в окреслений період.

З іншої сторони, вивчення даного напрямлення дає науковцям можливість сформулювати цілий список питань, що потребують деталізації та професійної систематизації матеріалу. Поява більшої кількості вартісних ідей у площині нашого дослідження дозволить не тільки реконструювати, а й зберігати культурну спадщину праісторичних громад з території України.

Вивчення соціоархеологічного устрою племен бронзового віку, яке почалося наприкінці XIX століття, поклато початок багаторічним науковим пошукам. Науковці пройшли шлях від примітивного сприйняття устрою традиційних суспільств до прийняття факту їх складної та запутаної системи організації, вірувань, тощо.

У свою чергу, XX століття – стало революційним за кількістю досліджень і відкриттів. Під час «новобудовних» експедицій було накопичено значний археологічний матеріал і розроблено методика його вивчення та інтерпретації для соціальних досліджень. Особливий бум цікавості при цьому спостерігався саме 90-х роках і на початку XXI століття. Згодом, інтерес до цієї площини, поступово згасав, упродовж двадцяти років виходили лише поодинокі праці дослідників, що стосувалися окремих питань соціального

устрою. Таким чином, сьогодні перед молодими дослідниками стоїть завдання відродити цей напрямок у межах української археологічної науки.

У ході роботи було простежено, що в суспільствах бронзового віку півдня Східної Європи оформилася патріархальна система управління, де чоловіки могли мати переваги та вищий соціальний статус порівняно з жінками. Усі племена, які були взяті до аналізу, мали складну соціальну структуру, яка невпинно розвивалася. Одним з критеріїв цього розвитку можна вважати поступове оформлення рангової системи з можливим ієрархічним підпорядкуванням у межах певного статусу.

Реманент, який було віднесено до символів влади, демонструє, що ймовірним міг бути сценарій, за яким у період від ранньої до середньої бронзи відбулося поступове виокремлення особи вождя з-поміж «ради голів/старійшин». При чому, на первинному етапі «вождь» міг виконувати одразу кілька функцій – управлінську (адміністративну й військову) та релігійну. З плином часу ці функції могли делегуватися поміж іншими людьми, що були задіяні в апараті управління.

У часи ранньої та середньої бронзи за археологічними матеріалами, можна говорити, що незначну ранговість відображають артефакти, які були віднесені авторкою роботи до таких, що маркують «служителів культу». У порівнянні з етнографічними паралелями, на відміну від африканських племен, поки не вдається прослідкувати наявність так званого «головного жреця» у межах обраних культур, проте вкрай очевидним є факт, що кількість осіб, які були задіяні в проведенні ритуалів, здійсненні обрядів, в лікуванні була порівняно великою і серед них, з великою ймовірністю, бутувала ієрархічна структура.

Дискусійним залишається питання чи була військова знать у представників ямної культури. Відповідь на це питання залежить від трактування символічного значення артефакту «сокира-молот», бо окрім нього

кількість знайденої в ямних похованнях зброї надзвичайно мала. Авторка роботи воліє вважати його символом не саме військової влади, а влади всеосяжної. Реманент ямної культури не демонструє виділення військової справи в окремий вид заняття. За часів господарювання катакомбників, а потім й бабинців, починаємо простежувати зростання кількості і варіативності зброї в похованнях. При тому, наразі неможливо говорити про будь-яку спеціалізацію у межах війська. Дуже часто споглядаємо ситуацію, де разом з наконечниками стріл знаходяться і інші елементи зброї. Тому, видається, що зброя в похованнях починає маркувати тих, хто займався «нападом/захистом».

У той же час набагато частіше трапляються поховання катакомбних культур, які відносилися археологами до поховань «майстрів» - ремісників. Аналіз літератури та джерел демонструє, що закріплення певного роду діяльності за певною людиною є однією з ознак майнової диференціації. Ця диференціація слабо простежується на матеріалах ямної та чіткіше - на матеріалах катакомбних та бабинських культур.

Окреме питання становлять безінвентарні поховання із збереженням поховальної обрядовості. Могили, що не мають супроводу, є складними для трактування, це можуть бути поховання чужинців або рабів, що потрапили до племені, але не мали права на супровід. Водночас, це могли бути і рядові общинники, звичайні люди, які не відігравали особливої ролі у суспільстві.

Таким чином, долучившись до розробки проблеми функціональної та потестарної соціальної диференціації, авторці вдалося реалізувати поставлену на початку мету та завдання. Здійснене дослідження розкрило важливі риси розвитку соціального культур у період бронзового віку, а саме їхні форми організації, соціальних взаємодій та розвиток поховальних практик.

Проведений аналіз підкреслює значущість бронзового віку як періоду, що вплинув на формування соціального устрою етносів, які населяли територію півдня Східної Європи. Варто відзначити, що соціальний розвиток

доколісничих культур бронзового віку є результатом впливу численних чинників, таких як кліматичні умови, технологічні нововведення, міграційні процеси, тощо. Це дослідження наголошує, що суспільства при певній архаїчності управлінського апарату характеризувалися виразною соціальною диференціацією, що проявилася у спеціалізації, ранговості (за В. Цимідановим) в межах певних статусів.

Фрагментарність матеріалу, який з огляду на ареал проведення бойових дій в країні, не стане щільнішим, наразі не дає змоги впевнено говорити про висунуті припущення. Однак, подальший розвиток студій та залучення іноземних спеціалістів може допомогти у зрушенні «колеса» цього питання.

Наголосимо, що висунуті в роботі припущення мають наукову цінність, зокрема через надзвичайно красномовні елементи етнографічних паралелей. Тим не менш, отримані результати є попередніми й потребують подальшої ретельної перевірки, зокрема на підставі розширення бази поховань зі соціальними визначеннями, що розкриє нові перспективи для розвитку археологічної науки в Україні й надасть обраному напрямку досліджень міждисциплінарного і більш виразного практичного спрямування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Артамонов М. Н. Совместные погребения в курганах со скорченными и окрашенными костяками. Проблемы истории докапиталистических обществ. 1934. № 7/8. С. 108 -126.
2. Алёшин В.А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ. Ленинград.: Наука, 1986. 194 с.
3. Археология Украинской ССР : в 3 т. Киев : Наук. думка, 1985 - 1986. Т. 1 : Первобытная археология. 1985.
4. Бобринский А.А. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии. Известия Археологической комиссии. Вып 2. 1906. С 16.
5. Березанская С.С. Культура многоваликовой керамики. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. Киев: Наук. думка, 1986. С. 5-43.
6. Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. Ч. I. Луганськ: Шлях, 2001. 76 с.
7. Бунатян Е.П. Методика социальной реконструкции по данным рядовых скифских могильников. Теория и методы археологических исследований. Киев, 1982. С.75.
8. Веравения и религии. Подвиги и деяния Нинурты (пер.В.А. Афанасьевой). URL:<http://skazanie.info/mify>
9. Васильев Л.С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству - чифдом). Народы Азии и Африки. 1980. № 1. С. 158-186.
10. Генинг В.В. Погребальный обряд населения Степного Поднепровья в эпоху энеолита-бронзы: Автореф. дисс. канд. ист. наук: 07. 00. 04. ИА АН СССР. М., 1986. 20 с.
11. Грищук О. М. Вивчення теорії поховальної обрядовості в роботах закордонних дослідників. Матеріали наукової конференції (2017-2018 рр.). ДонНУ імені В. Стуса. Том 1. 2019. С. 70-72.

12. Грищук О.М. Астрагали як елемент поховального обряду населення дніпро-донської бабинської культури. Донецький археологічний збірник. 2013. № 17. С. 24-34
13. Грищук О.М. М'ясна напутня їжа в похованнях Дніпро-Донської бабинської культури. Донецький археологічний збірник. 2018. № 21. С. 17-25.
14. Добровольский А.В. Отчет о раскопках поселения бронзового века Бабино III в 1954 г. Научный архив Института археологии НАНУ. № 1954/2а.
15. Дубяга А. П. Статевіковий аналіз поховань Донецько-Донського варіанту катакомбної культури з елементами озброєння. Labyrinths of Reality: Collection of scientific works / edited by M. Zhurba. Montreal: СРМ «ASF», NGO “Sobornist”, 2020. Issue 5 (10). 78 p. P. 52-55.
16. Дубяга А.П. Булави у похованнях катакомбної культури міжріччя Дніпра та Дону. Проблеми історії та археології України : Тези доповідей XII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 215-річчю Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2020. С. 11-12.
17. Дубяга А. П. Поховання з луками Донецько-Донської катакомбної культури. Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Суми, 27 травня 2022 р.). Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2022. С.31-33.
18. Дубяга. А. П. Поховання катакомбної культури міжріччя Дніпра та Дону з бронзовими ножами. Історичні і політологічні дослідження, 2020, № 1 (66). С.5-14.
19. Дубяга А. П. Обрядовість покладання наконечників стріл у похованнях донецько-донської катакомбної культури. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Т 33. 2022. С.185-189.
20. Дубяга, А. П. Підходи до розуміння причин воєнних конфліктів за часів середньої бронзи дніпро-донського межиріччя. Консенсус, (2). 2023.С. 32-42. URL:<https://doi.org/10.31110/consensus/2023-02/032-042>

21. Епимахов А.В. Понятие социальной комплексности и возможности его применения к археологическим данным бронзового века. XVII Уральское археологическое совещание. Екатеринбург, 2007. С.138.
22. Жоньца Ю. Колісний транспорт у катакомбній культурі. Магістеріум. Археологічні студії. 2018. Вип. 70. С. 41-45.
23. Залізник Л.Л. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник. Київ.: Либідь, 2005. 504 с.
24. Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса: Друк, 2001. 244 с.
25. Иванова С. Ямна культура: походження та міграції в контексті теорії фронтиру. Записки історичного факультету. 2020. Вип. 31. С. 17-39.
26. Кайзер Э. Эгалитарное пастушеское общество versus воины кочевники? Попытка реконструкции социальной структуры ямной и катакомбной культур. *Stratum plus*. - Кишинев: Stratum plus, 2010. № 2 С. 99-120.
27. Капуста Г.В. Донецько-Донська катакомбна культура. Кв. бак. робота. Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2021. 66 с.
28. Касьян В.О. Поховання з шийними гривнами культурного кола Бабине. Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини. Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця. 2020. С 213-215.
29. Касьян В.О. Щодо віку ініціації у племен Дніпро-Донської бабинської культури. Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса. Том 2 / Ред. кол. Хаджинов І. В. (голова) та ін. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. Вип. 12. Т. 2. С. 57 – 62.
30. Касьян В.О. Рівень гендерної диференціації у дітей Дніпро-донської бабинської культури. Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса. Том 1 / Ред. кол.

Хаджинов І. В. (голова) та ін. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. Вип. 13. Т. 1. С. 37 – 41.

31. Касьян В. О. Соціальний світ катакомбних культур: історіографічний сюжет. Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса / Ред. кол. Хаджинов І. В. (голова) та ін. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. Вип.15. Том 2. №15. С. 40-44.

32. Касьян В. О. Соціоархеологія скотарських племен Бронзового віку: історіографічний вимір. Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса. / Ред. кол. І. А. Зайченко (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023. Вип. 15. Т. 1. С. 25-30.

33. Касьян В.О. Статевовікова диференціація ямної спільноти: історіографічний сюжет. Травневі студії: історія, міжнародні відносини: Збірка матеріалів V Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2023: історія та міжнародні відносини в інформаційному протистоянні». Вип. 8 / за ред. Ю. Т. Темірова. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2023.

34. Кияшко В. Я. Параллели развития погребальных обрядов эпохи ранней бронзы в Приазовье и на Западном Кавказе. Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. док. конф. Донецк, 1979. С. 49–50.

35. Клейн Л.С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? Статистико-комбинаторные методы в археологии. Москва: Наука, 1970. С. 165 – 179.

36. Клейн Л. С. Принципы археологии. Санкт-Петербург: «Бельведер». 2001. 152 с.

37. Клейн Л.С. Перегляд катакомбної спільноти (про дискусійну працю С.Ж. Пустовалова). Пер. В. Отроценка. Археологія. 2009. №4. С. 90 – 103 .

38. Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.). К.: АртЕк, 1996. 337 с.
39. Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). Днепропетровск, 1980. 88 с.
40. Ковалева И.Ф. Мир детства ямных племен Предстепья. Проблемы археологии Поднiпров'я: Зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 1998. Вип. 1. С.37 - 47.
41. Копьева Т. А. Катакомбная культура на территории Крыма (история изучения и исследований). Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. 2011. Вып. XVII. С. 3–27.
42. Косвен М.О. К вопросу о военной демократии .ТИЭ. 1960. №54. С. 241-261
43. Кочерженко О.В. О социальной структуре «Колесничных» обществ и феномене «Колесничных» культур бронзового века Евразии. Античний мир и археология. 2010.
44. Кузьмина Е.Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южно русских степей. Вестник древней истории. 1974 № 4 (130). С. 68-87.
45. Куштан Д.П. Культові об'єкти у поховальних комплексах доби бронзи на території Середнього Поднiпров'я.
URL:<https://arttemenos.wordpress.com/2012/07/16/культурові-обєкти-у-поховальних-компле/>
46. Латынин Б.А. Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка. Археологический сборник Государственного Эрмитажа (АСГЭ). Выпуск 9. 1967. 93 с.
47. Левитон Г.А. Инициация и мифы // Мифы народов мира. – М: Наука, 1991. Т.1. С. 543.
48. Литвиненко Р.О. Об одной параллели в погребальном обряде скотоводческих племен эпохи бронзы Днепро-Донецкого региона. Матеріали

вузівської наук. конф. професорсько-викладацького складу за підсумками науково-дослідницької роботи. Кн. 1. Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 1997. С. 10-13.

49. Литвиненко Р.А. Каменная курганная архитектура культуры многоваликовой керамики. Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. Донецк, 2000. С. 12-19.

50. Литвиненко Р.А. Катакомбное наследие в бабинской культуре. Степи Евразии в древности и средневековье: матер. Междунар. науч. конф. СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2002. С. 183-190.

51. Литвиненко Р.О. Поховання культурного кола Бабине з астрагалами. Харьков: ХИАО; НМЦ "МД", 2005. С. 74-86.

52. Литвиненко Р.О. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі. Археологія. 2005. № 4. С. 37-52.

53. Литвиненко Р.А. Опыт выявления пространственно-семантических структур в погребальном обряде культуры Бабино. Структурно-семиотические исследования в археологии. Донецк: Изд-во Дон. ун-та, 2006. Т. 3. С. 215-236.

54. Литвиненко Р.О. Поховання культурного кола Бабине з металевими ножами. Донецький археологічний збірник. Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2006. Вип. 12. С. 32-61.

55. Литвиненко Р.О. Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд). Матеріали та дослідження з археології Східної України. Л: СНУ, 2006. № 5. С.157-187.

56. Литвиненко Р.О. Обставини і чинники бабинської культурогенези. Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. 2007. № 1-2. С. 109-116.

57. Литвиненко Р.О. До проблеми випростаних поховань культури Бабине Середньої Наддніпрянщини. Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – № 1/2 (31/32). С. 343-348.

58. Литвиненко Р.О. Статеві-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур. Матеріали та дослідження з археології Східної України. № 7: Від неоліту до кіммерійців. Л: Вид-во СНУ, 2007. С. 156–172.
59. Литвиненко Р.А. Культурный круг Бабино: название, таксономия, структура. КСИА. 2011. Вып. 225. С. 108-122.
60. Литвиненко Р.О. Північ у поховальній обрядовості людної дніпро-донської бабинської культури. Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. III Луганської міжнародної історико-археологічної конференції. Луганськ, 2012. С. 262-271.
61. Литвиненко Р.О. Наддніпрянина як перехрестя ареалів бабинських культур // Археологія. 2018. № 3. С. 20-30.
62. Литвиненко Р.О. Бабинська культурогенеза. Археологія і давня історія України. 2021. Вип. 2 (39). С. 59-70
63. Малов Н.М. Золото и серебро в срубной культурно-исторической области. Поволжский край: Межвузовский сборник научных трудов. Вып.11: Проблемы истории и археологии Саратовского Поволжья. Саратов, 2000. С.42
64. Марина З.П. Некоторые аспекты социальной структуры и идеологии древнеямного общества. Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. Луганск, 1981. С. 66—71 .
65. Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. Т.1., 1976. С. 149 – 176.
66. Мимоход Р.А. Посткатакомбный период в Нижнем Поволжье: от криволукской культурной группы к волго-донской бабинской культуре. КСИА. 2014. Вып. 232. С. 100-119.
67. Минакова Е. В. История исследования деревянной посуды из погребений скотоводов Северного Причерноморья эпохи бронзы // Часоп. Беларус. дзярж. ун-та. Гісторыя. 2017. № 2. С. 76–82.
68. Мерперт Н.Я. Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья. Москва.: Наука, 1974. 166 с

69. Немировский А.О. Мифы и легенды Древнего Востока.
http://samlib.ru/p/pinskij_s/xorp.shtml
70. На ріках Вавілонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини. Київ: Дніпро, 1991
71. Никулина Н.М. Ритуальные топоры-молоты из троянского клада «L» (К вопросу о датировке данного археологического комплекса). Вестник древней истории. Вып. 2. Москва: ФГБУ "Издательство "Наука". 1999.
URL: http://annales.info/mal_az/troy/vdi99_2.htm.
72. Ніколова А. В. Абсолютна хронологія ямної культури північного Надчорномор'я в світлі дендродат. Археологія. 2012. № 4. С. 14 – 34.
73. Орловська О.Ю. Ще раз про астрагали в похованнях бабинської культури (ДДБК). Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету. Т. 2 / Ред. кол. Хаджинов І.В. та ін. Вінниця: ДонНУ, 2016. С. 48-52.
74. Отрощенко В.В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья. Проблемы археологии Под-непровья III-I тыс. до н.э. Днепропетровск, 1984. С.91.
75. Отрощенко В.В. Мотиви ритуальної зоофілії в мистецтві України доби ранньої бронзи. Наукові студії: Збірник наукових праць. Історико-краєзнавчий музей м. Винники, Інститут археології Жешівського університету. Вип. 7. Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. Львів-Винники: Априорі, 2014 С.99-110.
76. Панасюк Н.В. Роль катакомбных курильниц в погребальном обряде (планиграфический аспект). Проблемы археологии Нижнего Поволжья. Волгоград, 2007. С. 32—35.
77. Піоро В.П. Нові знахідки антропоморфних стел та кромлехів в курганах ямної культури степової України.
URL: <https://arttemenos.wordpress.com/2012/07/29/нові-знахідки-антропоморфних-стел-та/>

78. Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до н.э. Москва: Госкультпросветиздат, 1955. 180 с.
79. Пряхин А.Д, Синюк А.Т. Курган эпохи бронзы у пос. Хохольский. Советская археология. 1983. № 3. С 197-202.
80. Пустовалов С. Ж. Деякі рідкісні поховання доби ранньої бронзи на півдні України. Наукові записки. Том 166. Теорія та історія культури. URL:<https://core.ac.uk/download/pdf/149247129.pdf>
81. Пустовалов С.Ж. Обряд моделювання черепів на теренах України. URL:file:///C:/Users/rise/Downloads/mdue_2015_14_9.pdf
82. Пустовалов С.Ж. Социальная дифференциация и половозрастные характеристики "позднекатакомбного" населения Северного Причерноморья. Тези доповідей конференції "Проблеми історії і археології давнього населення України". Київ, 1989. С. 186-187.
83. Пустовалов С.Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбного суспільства. Археологія. 1990. № 3. С. 56-67.
84. Пустовалов С.Ж. О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья. Тезисы докладов конференции. Проблемы изучения катакомбной КИО . Запорожье, 1990. С. 78-81.
85. Пустовалов С.Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. Київ, 2005. 416 с.
86. Пустовалов С. Ж. Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.05. Київ, 2015.
87. Рычков Н.А. Новые погребения ямной культуры Киевщины и Черкасщины. Древнейшие скотоводы степей юга Украины. Киев, 1987. С. 47 - 54.
88. Санжаров С.Н. О социальной структуре катакомбного общества Восточной Украины (эпоха средней бронзы). Историчні записки: збірник наук.

пр. Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2007. Вип. 16. С. 149–160.

89. Сериков Ю. Б. Шаманские погребения Зауралья. 1998.
URL <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/45193/1/vau-1998-23-03.pdf>

90. Супруненко А. Б. Федоровский идол и курган. Київ . Полтава, 2011. 84 с

91. Субботин Л.В. Гробницы кеми-обинского типа Северо-Западного Причерноморья. РА. 1995. № 3. С. 193-197.

92. Телегин Д.Я. К вопросу о типологии, хронологии и культурной принадлежности скипетров медного века Юго-Восточной и Восточной Европы. РА. 2000. №3. С.18-30.

93. Тесленко Д. Л., Остапенко М. А. Мегалітичне культове спорудження доби бронзи на о. Хортиця.
URL: <https://www.svit.in.ua/stat/st29.htm>

94. Тесленко Д.Л. Ямна культура Дніпровського Передstepу. Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 1999. 19 с.

95. Усачук АН. К вопросу о костяных деталях духовых музыкальных инструментов в эпоху бронзы. Древности Северо-Западного Приазовья. Донецк: УКЦ, 1999. С.70-88.

96. Ушкова Ю. В. Соціальна структура ямної спільності: погляди на проблему. Наукові записки. Том 20. Спеціальний випуск. 2002. С. 188–190.

97. Файзулин А.А. История изучения социальной структуры населения ямной культуры. Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки. 2019, том 1, № 1. С. 117 – 127.

98. Файзулин А.А. Культ черепа в погребальной практике ямной культуры Волго-Уральского междуречья. Известия Самарского научного центра РАН. 2014. Т. 16. № 3. С. 592-596.

99. Файзулин А.А. Пол, возраст и статус в погребальных комплексах населения ямной культуры Волго-Уралья. Археология Евразийских степей. Т2. 2023. С.11–24

100. Файзуллин А.А. Погребения вождей в ямной культуре Волго-Уралья. Самара: Известия Самарского научного центра РАН . 2017. Том 19, №3 (2). С. 389–397.#

101. Фоменко В. М. Ранньокатакомбні поховання буго-інгулецької групи. Київ:Наукові записки НаУКМА. 2005. URL:https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8009/Fomenko_Ran_nokatakombni.pdf

102. Чаусідіс Н. Барабан і «складне оро» 1 – аналіз міфо-символічного й обрядового значення. Народна творчість та етнографія . №3 2009 С. 68-80.

103. Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. Донецк, 2004. С.108-110.

104. Циміданов В.В. Хвостаті персонажі міфології доби ранньої бронзи.Археологія. 2001. № 3. С. 58–66

105. Шмуратко Д. Археология и социальные реконструкции: границы познания. Вест научной ассоциации студентов и аспирантов исторического факультета Пермского государственного педагогического университета № 1(3) 2007. С. 91-97.

106. 3D реконструкція поховання Шаманки. Центр охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради. URL: <https://www.codpa.org.ua/3d-rekonstrukciya-pohovannya-shamanky/>

Індивідуальні роботи:

107. Mundari Tribe South Sudan. URL: <https://labafrica.com/mundari-tribe/>

108. Yoruba People. The New World Encyclopedia. URL: https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Yoruba_People

Коллективні роботи:

109. Братченко С.Н., Шапошникова О.Г. Катакомбная культурно историческая общность. Археология Украинской ССР. Т. 1. Киев: Наукова думка, 1985. С. 403 – 420.
110. Бунятян К.П, Ніколова А. В. Кургани ямної культури на трипільських поселеннях Доброводи і Тальянки. Археологія і давня історія України. 2010. Вип. 3. С. 34–50.
111. Иванова С.В., Цимиданов В.В. О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культурно-исторической области. Археологический альманах. Донецк: Донеччина, 1993. Вып. 2. С. 23-24.
112. Иванова С.В., Никитин А.Г. Проникновение ямной культуры в Центральную Европу: пространство и время для взаимодействия (генетика и археология). VIR BIMARIS. Od kujawskiego matecznika do stepów nadczarnomorskich. 2019. С. 651-676.
113. Иванова С.В., Кіосак В.В. Соціальний устрій давніх суспільств : метод. рекомендації з вибіркового курсу для здобувачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спец. 032 "Історія та археологія". Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2021. 46 с.
114. Котова Н., Махортых С., Джос В., Радченко С. Каменные погребальные сооружения эпохи энеолита – ранней бронзы в Северном Причерноморье. Revista Arheologică, serie nouă, vol. XVI, nr. 2, 2020, p. 31-49. URL:<http://doi.org/10.5281/zenodo.495729>
115. Новикова О.И., Шнеевайс Й. Контекст местонахождения сосудов как свидетельство обрядовых действий (по материалам поселения Чича-1). Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура: Сборник научных трудов. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. 230 с
116. Хуснутдинов Э. А., Шайхулахметов А. А. Пластинчатые бронзовые гривны финала эпохи бронзы – начала раннего железного века. Поволжская археология. № 3(25). 2018. С. 279–287.

117. Шишлина Н.И., Ван Д.П.Й., Заовская Э.П. Костяные булавки бронзового века: результаты радиоуглеродного датирования. Российская археология. 2013. № 4. С. 35-44.

ДОДАТОК А

Рис. 2.1. Поховальні камери ямної культури.

1, 2 – за Л. Залізняком [23]; 3 – с. Виноградне 3/25 за С. Пустоваловим [85].

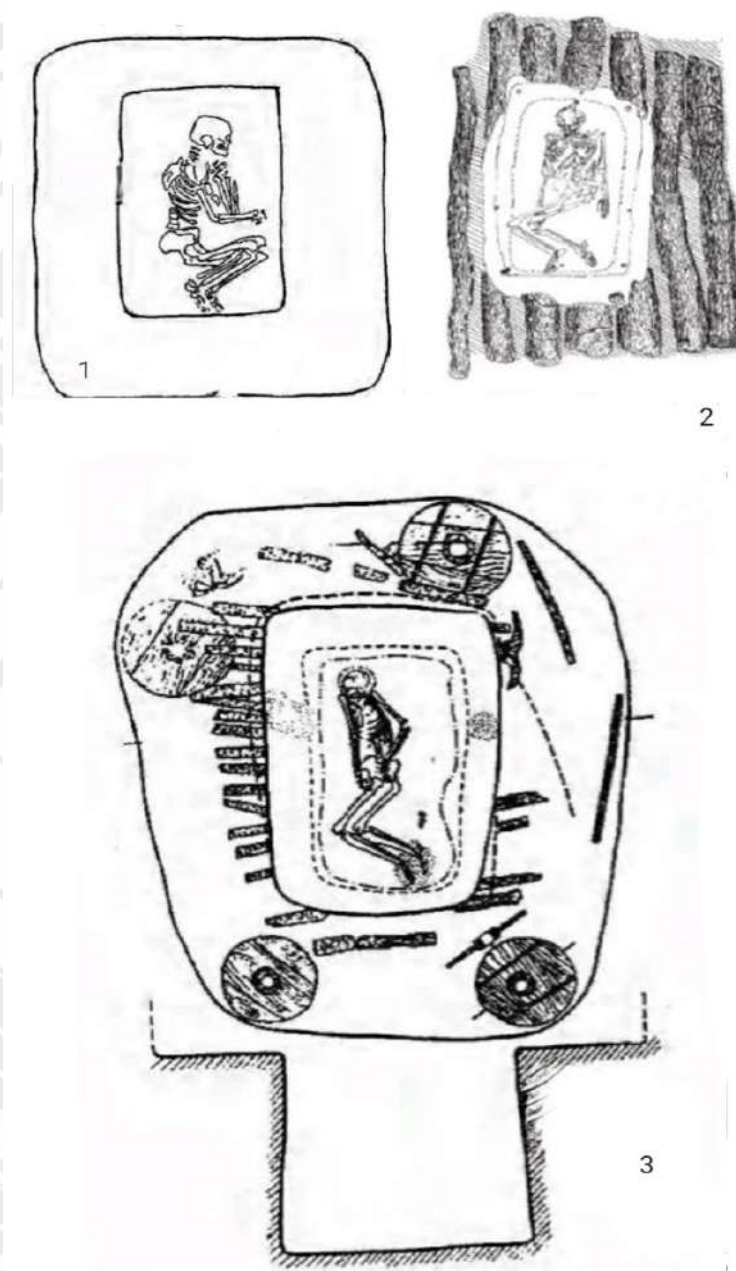

Рис. 2.2. Орнаментована кам'яна скриня.

Археологія Української ССР [3]

Рис. 2.3. Кромлех з розкопок О. Бобринського [4]

Рис. 2.4. Реманент з поховань ямної культури.

1 – за С. Пустоваловим [85], 2, 4 – Археологія Української ССР [3], 3 - за Б. Латиніним [46]

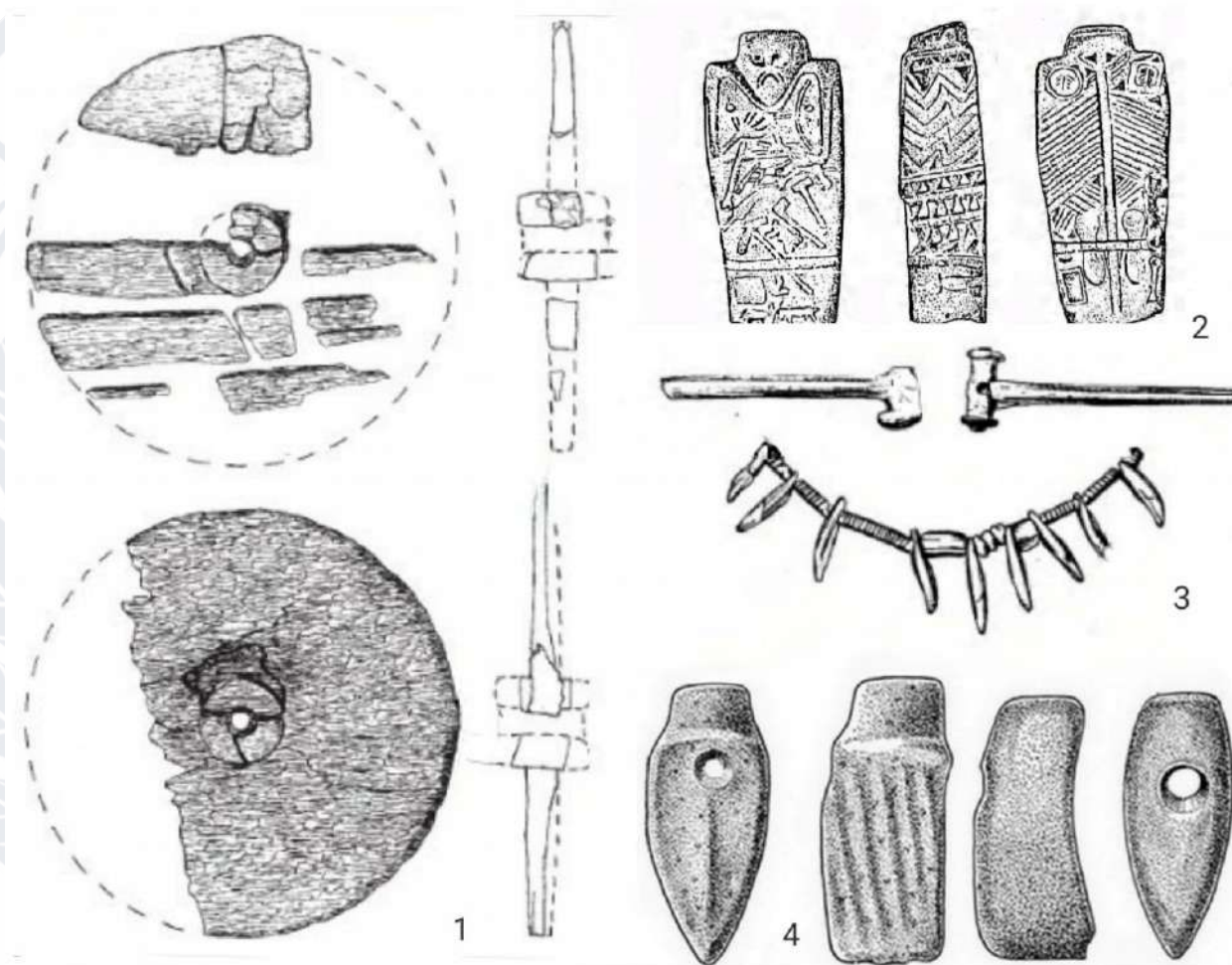

Рис. 2. 5. Ремамент з поховань катакомбних культур.

1, 2, 3 – східнокатакомбні пам'ятки за С. Пустоваловим [86], 4, 7 – інгульські катакомбні пам'ятки за С. Пустоваловим [85], 6 – наконечники стріл ДДКК за А. Дубягою [18].

Рис. 2.6. 3D-реконструкція поховання Шаманки. Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради [106]

Рис. 2.7. Реманент з поховань ДДБК.

1, 2, 4, 7, 8, 9 - за Р. Литвиненком [55], 5, 6, 9, 10, 11 за Р. Литвиненком [58]

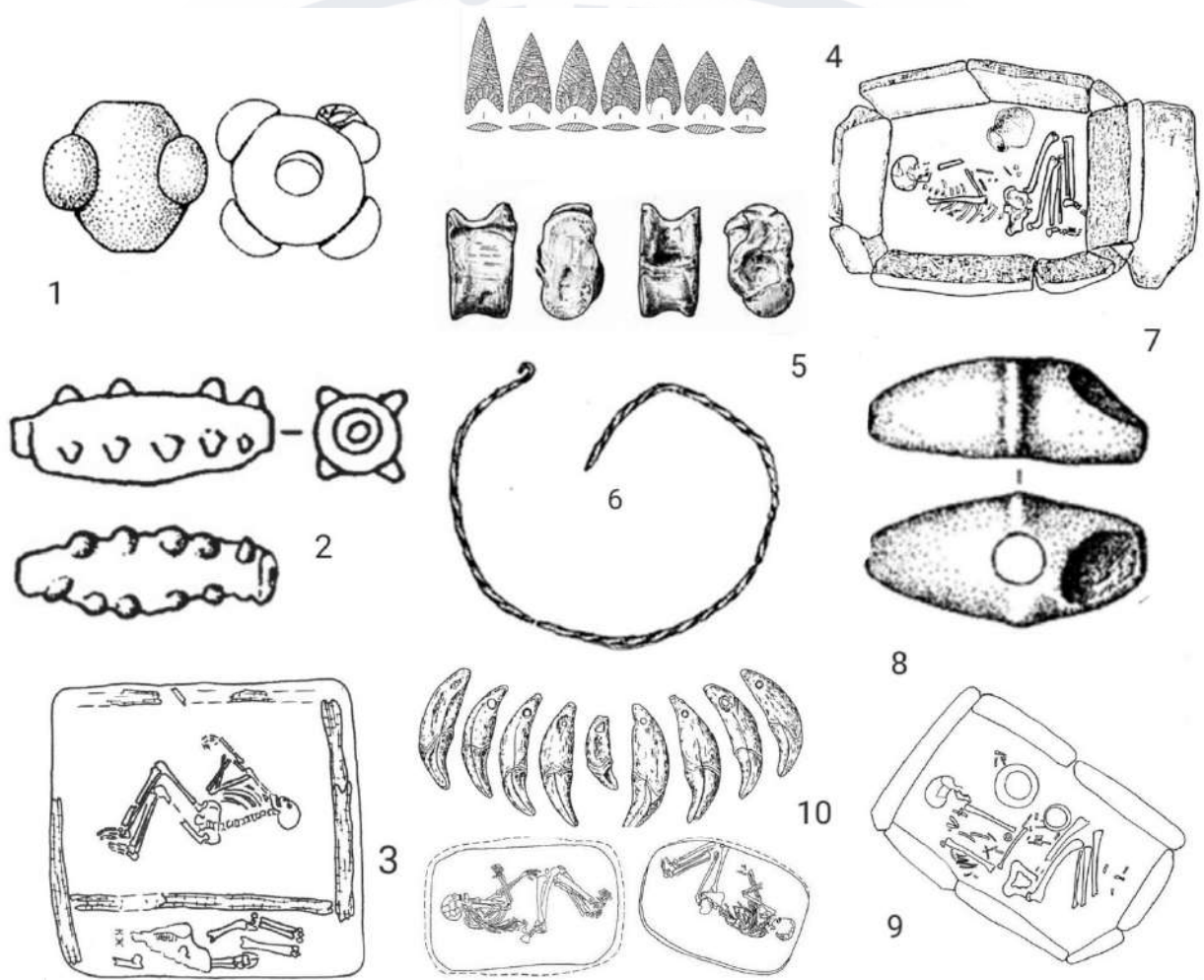

Рис. 3.1. Світова міфологія. Зображення божеств/володарів з сокирами.
1 – Баал; 2 – Тешшуб; 3 – Нарам-Суен (фото з відкритих джерел мережі
Інтернет)

Рис. 3.2. Етрусський демон Хару з сокирою
за А. Нікуліною [71]

Рис 3.4. Світова міфологія. Міфологічні герої з булавою.

1 – аватар Крішна, 2 – Нінурта, фото з відкритих джерел мережі Інтернет

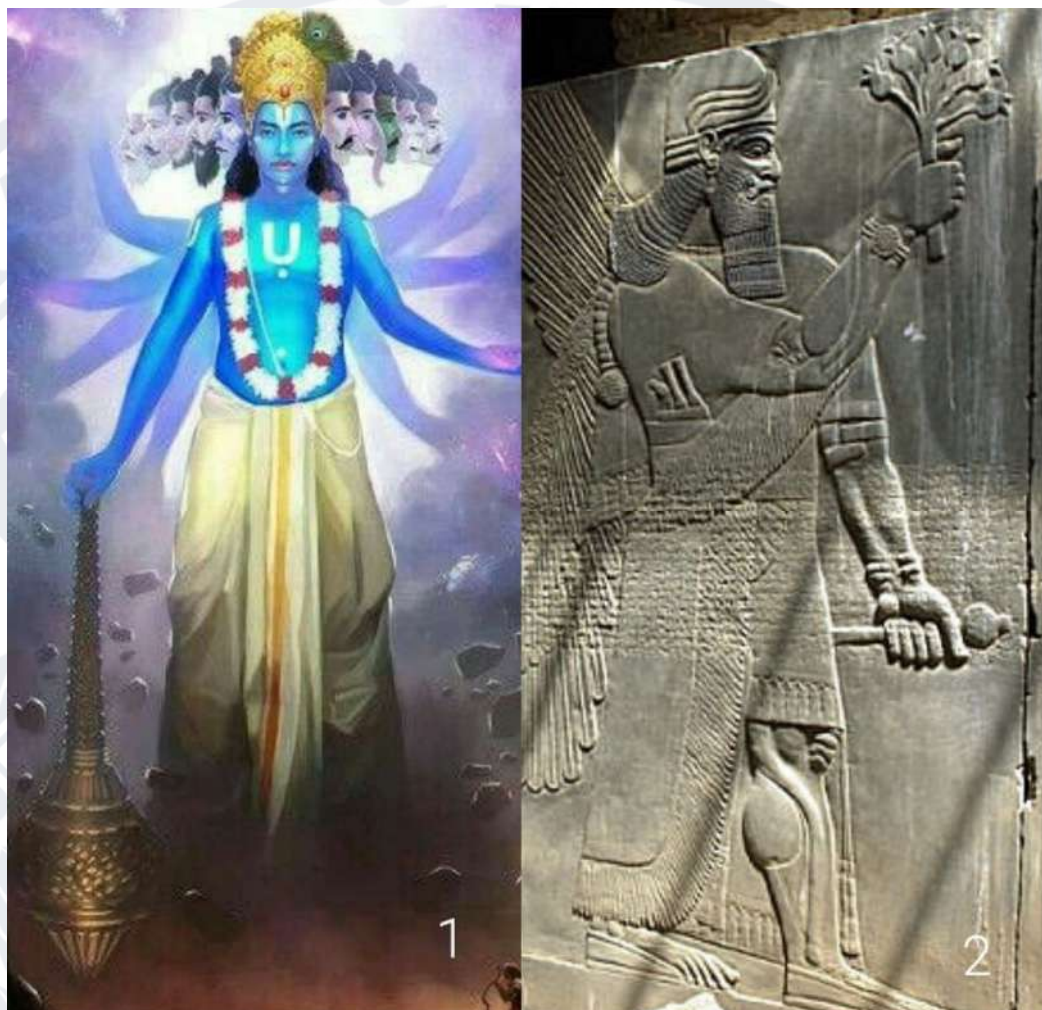

Рис. 3.5. Зображення колісниць у різних міфах.

1 – Скандинавський міф про Соль і Мані, 2 – грецький бог Геліос на колісниці,
3 – скандинавський бог Тор на колісниці, 4 – ведичне божество Сура на колісниці. Фото з відеритих джерел мережі Інтернет.

Рис. 3.6. Зоображення сокир з антропоморфних скульптур ямної культури.

а) Федорівський ідол – за А. Супруненко [90] ; б) Керносівський ідол –
Археологія Української ССР [3].

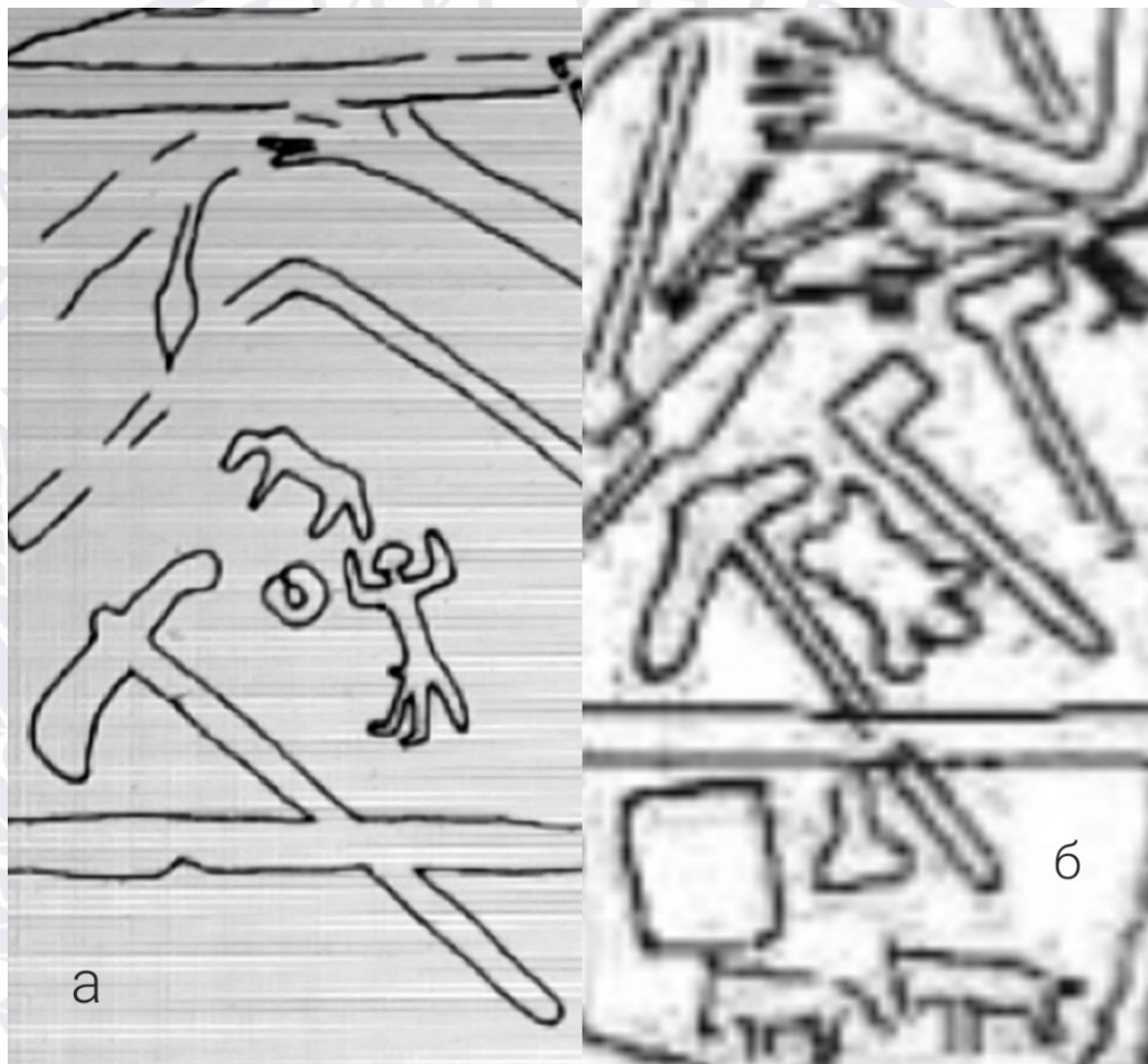

Рис. 3.7. Хлопчики з плем'я Мундарі доглядають за коровами [107]

Рис. 3.8. Подібність символіки ямної культури та символів племені Мундарі
[107]

